

Clara Wichmann
Een herdenking

Studium Generale reeks 8804

CREDIET EN EFFECTEN BANK

Herculesplein 5, 3584 AA Utrecht, 030-560911.
Kromme Nieuwe Gracht 6, 3512 HG Utrecht, 030-560911.
Boulevard 1, 3707 BK Zeist, 03404-81211.

Clara Wichmann Een Herdenking

Redactie en samenstelling : Suzette Haakma
Lay-out en verzorging : Saskia van Huisstede
Käthe Grauenkamp

**Uitgave: Bureau Studium Generale, Rijksuniversiteit Utrecht,
Heidelberglaan 8, 3584 CS Utrecht.**

Studium Generale reeks 8804

Uitgave van het Bureau Studium Generale van de Rijksuniversiteit te Utrecht, januari 1989.

Overname van één of meer artikel(en) of gedeelte(n) daaruit is slechts toegestaan na verkregen toestemming van Bureau Studium Generale RUU en betreffende auteur(s).

Redactie en samenstelling: Suzette Haakma.

Voorbereidende redactionele werkzaamheden: Hetty Passchier-Meijer, Manuel Kneepkens, Mieke Rimmelzwaan, Klaas Pit.

Lay-out en verzorging: Saskia van Huisstede en Käthe Grauenkamp.

Vertaling Duits: Manuel Kneepkens en Martin Mooy.

Ontwerp omslag: Frans Janssen.

Druk: OMI Grafisch Bedrijf RUU

CIP-gegevens KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Clara

Clara Wichmann: een herdenking / red.: Suzette Haakma; samenst.: Suzette Haakma; m.m.v.: Saskia van Huisstede, Käthe Grauenkamp. - Utrecht : Bureau Studium Generale, Rijksuniversiteit Utrecht. - (Studium Generale reeks; 8804)
ISBN 90-72145-03-8
SISO 390.3 UDC 929 Wichmann, Clara
Trefw.: Wichmann, Clara.

Bureau Studium Generale
Postbus 80.125
3508 TC Utrecht

Inhoudsopgave

	pag.
Inleiding	7
Over mijn moeder. <i>H. Passchier-Meijer</i>	9
Over Clara Wichmann. <i>A. Lehning</i>	15
Clara Meijer-Wichmann en de vrouwenbeweging. <i>H. Verwey-Jonker</i>	21
Clara Wichmann en het Anarchisme. <i>R. de Jong</i>	29
Clara Meijer-Wichmann als abolitioniste. <i>H. Bianchi</i>	39
Het persoonlijke in het denken van Clara Wichmann. <i>J. Bolten</i>	51
Frieden und Antimilitarismus. <i>G. Jochheim</i>	59
Vrede en Antimilitarisme. Vertaling van artikel G. Jochheim door <i>M. Kneepkens</i> en <i>M. Mooy</i>	69
Personalia	81
Verantwoording	82

Inleiding

In 1985 was het 100 jaar geleden dat Clara Wichmann werd geboren (1885-1922).

In dit jaar heeft het Bureau Studium Generale van de Rijksuniversiteit te Utrecht samen met het Universiteitsmuseum een herdenkingsprogramma georganiseerd over het leven en werk van deze belangrijke cultuurfilosofe, die het grootste deel van haar leven in Utrecht heeft gewoond.

Bij haar dood heeft Bart de Ligt gezegd: "Haar stem zal nog in verre tijden klinken".

Dat hij hiermee niets teveel heeft gezegd, blijkt uit het feit dat haar ideeën ook nu nog zeer relevant en actueel zijn, met name voor stromingen binnen het feminisme (vrouwenarbeid, gezin etc.), het abolitionisme (afschaffing van het strafrecht) en de vredesbeweging (anti-militarisme).

Het gebruik van geweld is volgens Clara Wichmann het meest essentiële probleem dat de mensheid moet overwinnen en in al haar beschouwingen klinkt deze opvatting door.

Evenals Bart de Ligt heeft Clara het anarchistisch denken in Nederland impulsen gegeven.

Haar opvatting over anarchisme als een bevrijdend humanisme is nog steeds actueel: haar kritiek op de onwaarachtigheid van de burgerlijke moraal, die de macht van de ene mens over de andere negeert, heeft niet aan kracht ingeboet.

Dit boek bevat een bundeling van een aantal in dit programma gehouden lezingen, in totaal zeven.

De dochter van Clara Wichmann, *Hetty Passchier-Meijer*, opent de serie met een beeldschets van haar moeder.

Ook al heeft ze haar moeder nooit gekend, toch heeft ze zich een persoonlijk beeld gevormd op grond van de verhalen van haar grootmoeder en van haar vader, Jo Meijer, en natuurlijk op grond van de talloze publicaties en biografische geschriften die zijn nagelaten.

Arthur Lehning beschrijft in een aantal persoonlijke herinneringen o.a. hoe hij in 1920 een cursus van Clara heeft gevolgd over "de filosofische grondslagen van het socialisme" aan de Internationale school van Wijsbegeerte te Amersfoort. Verder over de onuitwisbare invloed die de ideeën en de persoon van Clara op hem hebben achtergelaten: "Nooit heb ik in mijn leven iemand ontmoet, wier levens- en wereldbeschouwing mét haar maatschappelijke opvatting zó harmonisch in haar leven waren geïntegreerd".

Hilda Verwey-Jonker heeft persoonlijke herinneringen aan Clara via haar moeder, L. Jonker-Westerveld, die met Clara lid van de Bond voor Vrouwenkiesrecht was en mede de 2e generatie voor ontwikkelde vrouwen vormde.

Hilda beschrijft het politieke klimaat in die tijd en Clara's betrokkenheid bij de vrouwenbeweging.

Rudolf de Jong gaat in op de betekenis van Clara Wichmann voor het Anarchisme.

Clara zag het Anarchisme als een drijfkracht om de cultuur te veranderen.

"Haar anarchistisch idee laat zich het best omschrijven door de titels van twee van haar geschriften met elkaar te verbinden: De Bevrijding van Mens en Maatschappij".

Herman Bianchi vertelt hoe zij nieuwe impulsen leverde voor het denken over strafrecht door haar vurige pleidooi voor het afschaffen van straf.

Zij vond strafrecht geweldpleging en was van mening dat straf recht en samenleving ondermijnt.

José Bolten signaleert de actualiteit van Clara's denken over vrouwen, huwelijk en gezin. "Clara heeft geloofd in een volgende fase, waarin de kracht van het vrouwelijk-moederlijk levensbeginsel tot vollediger ontplooiing zou komen op alle gebieden van het menselijk maatschappelijk leven".

We staan nu aan de vooravond van deze fase die Clara in de twintiger jaren al voorzag.

En tot slot *Gernot Jochheim* over het belang van de ideeën van Clara over vrede en antimilitarisme.

Clara, radicaal antimilitariste, hield een pleidooi voor geweldloosheid als revolutionaire weg. Tegenwoordig hét onderwerp van de dag.

De vertaling van het artikel van Gernot Jochheim (door *Manuel Kneepkens* en *Martin Mooy*) is te vinden op blz. 69.

januari 1989
Suzette Haakma

Over mijn moeder.

100 Jaar geleden werd hier dichtbij Clara Wichmann niet geboren, maar wel door haar moeder meegebracht naar huis na op 17 augustus (1885 dus) in Hamburg te zijn geboren ten huize van de grootouders.

Clara's ouders waren beiden van Duitse afkomst, maar in 1879 waren zij - na de benoeming van haar vader tot geoloog aan de RUU - aan de Nachtegaalstraat komen wonen.

Deze Duits-culturele achtergrond en de duitstaligheid thuis plaatsten Clara (met haar 5 jaar jongere broertje E.) op school wat apart ten opzichte van de klasgenoten en mogelijk mede hierom waren de jaarlijkse zomervakanties in de ruime huizen met grote tuinen van de buitenwijken van het Hamburg van toen, te midden van de vele wederzijdse neven en nichtjes, gebeurtenissen waar - zeker door Clara - steeds weer naar uitgekeken en op teruggezien werd.

Tussentijds werden al van jongs af aan de contacten via brieven onderhouden en er is één complete correspondentie (heen en weer) bewaard gebleven van Clara met haar 3 jaar oudere neef Walter, die loopt van ± 1895 tot 1921 en waarin zij zeer persoonlijke gedachten en gevoelens heeft uitgeschreven in vaak lange emotionele en later meer relativiserende betogen. Deze brieven zijn uiteraard in het Duits gesteld, evenals die aan en van de ouders; brieven aan vrienden en vriendinnen schreef ze in het Nederlands, maar hiervan is hoegenaamd niets bewaard gebleven.

Aan de hand van deze brieven wil ik trachten u iets over Clara's persoonlijkheid te zeggen zonder me in biografische feiten te begeven of haar werk te belichten. Dat komt later elders aan de orde.

Dan verschijnt voor ons het beeld van een intelligent meisje met bijzonder veel en bewogen belangstelling voor de gebeurtenissen om haar heen en met name voor de historische achtergronden, de ontwikkeling daarvan, met van jongs af aan veel betrokkenheid bij het wel en wee van haar medemensen (ze bemoeit zich ook echt met hen, in het Duits klinkt dat aangenamer in het "sich bemühen um" iemand), met ook een sterk gevoel voor rechtvaardigheid en een harts-tochtelijk en soms zelfs wanhopig zoeken naar mogelijkheden om iets te doen in het leven, om nuttig te zijn (lett.!).

De school (meisjes-HBS) kost haar te weinig moeite, ze hoeft er amper voor te werken (hoewel ze dat wel eens zou willen), maar ze heeft er een uitgebreide vriendinnenkring met wie ze enerzijds zwaarwichtig kan debatteren en heerlijk 'schwärmt', en anderzijds veel plezier beleeft bij uitstapjes in de omgeving, taartjes eten op het Oudkerkhof (wie de meeste kon opeten) en sigaretten roken in de dakgoot.

Tussen 14 en 16 jaar maakt ze een hevige 'Sturm-und-Drang'-tijd door, die in haar brieven uitvoerig aan de orde komt; ze heeft eronder geleden in de eenzaamheid van haar kamertje, ze wil veel meer

dan er kan, ze voelt zich opgesloten en afgeremd en uit zich in schrijven (soms ook 's nachts) en ook leest ze dan al enorm veel (wat haar dankzij haar goede geheugen later zéér van pas komt).

Op haar 16e jaar verzucht ze : "O, nur ein Jahr aus diesem ewigen Kreise heraus zu sein" en met haar dagboek schrijft ze (na 2½ jaar) gestopt te zijn, omdat ze "ins Grübeln verseuchte" (21-09-01); op haar 17e is ze in een zó nerveuze stemming geraakt ("wenn ich nur handeln könnte! Handeln oder etwas erleben"), dat ze 6 weken naar een soort rustoord gaat buiten, waar ze herstelt en geniet van de mooie omgeving en fietsen leert en tennissen! Vriendinnen van haar, die aan zee de zomervakantie doorbrengen, nodigen haar uit, maar ... ze mag niet van de dokter, want "die Seeluft regt die Nerven an"; als ze dan later toch gaat (de ouders zagen misschien beter wat ze nodig had) geniet ze uitbundig van lange strand- en duinwandelingen, van zonsop- en ondergang (ze slapen soms maar 5 uur per nacht) en leeft kennelijk op.

Blijkens de toon in de brieven aan de ouders is de relatie met hen een heel warme directe, ongeveer gelijkwaardige (niets van ondergeschiktheid o.i.d. of het respect waar je altijd van hoort), meer zoals vandaag : kritisch en als ze iets wil, doorzetterig en zoals haar vader haar ergens schrijft : hoewel je nooit gedaan hebt, wat ik je heb aangeraden ... Ze piekert over wat ze worden wil (want dat ze iets worden wil, staat vast) : "Historiker? ist nichts : ich konnte nie so ein abstrakter Zimmergelehrter werden, ich gehöre mitten in die Welt, mitten ins Leben hinein". Schrijven is een "Bedürfnis" van haar en ze vraagt zich af of ze schrijfster zal worden, maar en dan citeert zij uit een dierbaar boek : "Vor Gott treten zu müssen und nichts sagen zu können als : ich habe geschrieben. Da war eine Welt, die hungerte und unter ungerechter Macht gebückt ging, eine Menschheit, die um Hilfe rief - und ich schrieb!" Dat ging natuurlijk niet. "Ich weisz wohl wofür ich eigentlich berufen wäre : um all den modernen ökonomischen Fragen einen wirksamen Anteil zu nehmen : Freiheit des Denkens und Glaubens, Emanzipation, Kriminalanthropologie ... ich möchte deshalb furchtbar gerne Rechte studieren. Aber als Frau kann ich dann so gut wie nichts werden. -". (21-09-1901)

Het thema van het vrouwzijn houdt haar al van jongs af aan erg bezig. Ze is weliswaar bevoorrecht als kind van intellectuele ouders (beiden) met voor die tijd redelijk vooruitstrevende denkbelden en opgegroeid met een ruim aanbod van veelzijdig materiaal. Er was het lab van haar vader, waar zij vaak speelde; zijn expeditiegenoten die aan huis kwamen met hun verhalen en de belezenheid van de moeder, die zich bovendien metterdaad intensief bezig hield met de ontwikkeling van haar kinderen; maar toch schrijft ze in (weer) haar 16e jaar "ich bin so fest davon überzeugt, dasz ein glückliches häusliches Leben mich später nicht befriedigen würde ...".

We moeten daarbij bedenken hoe voor háár dat huiselijke leven eruit zag toen : "Morgens den Dienstmädchen (meervoud) unser Menü für Mittags herzhählen, hinterstehen und aufpassen dasz sie gut kochen - - - u.s.w. den ganzen Tag, her!"

En ruim 10 jaar later ten tijde van de eerste Wereldoorlog lezen we in een briefje aan haar moeder, dat ze (met het kind van haar vriendin met wie ze samenwoont) uit eten is gegaan, omdat de hulp die dag niet gekomen is; en uit Zuid-Engeland schrijft ze, dat ze naar een cottage aan de kust gaan "waar ze zelf koken" en weer elders dat er een "Reinmachefrau" komt, die ook kookt en : "weiter tun wir alles selbst". (Wat dat dan allemaal zijn mag?).

Dan overvalt ons het besef hoe zwaar eigenlijk voor deze jonge, lichamelijk niet sterke, hardwerkende vrouw haar laatste levensjaar moet zijn geweest met een volle baan aan het CBS (tot 2 weken vóór de bevalling!); haar getrouwd zijn met mijn vader, een jongere, actieve en strijdbare figuur, toen nog ambitieus en kritisch en zelf nog erg bezig - hoe kan het anders - met eigen levenswerkelijkheid; een zwangerschap, die haar niet licht gevallen zal zijn en waarbij ze gespecialiseerde hulp uitdrukkelijk heeft afgewezen, omdat al die andere vrouwen ----- enz.; het wonen op een kleine étage vanwege de duurte en de na-oorlogse woningnood van toen en dan ook nog dat huishouden - maar nu in letterlijke zin - zelf doen.

Volgens de schaarse brieven uit die tijd, die bewaard zijn gebleven, hadden zij het beiden druk, heel druk nog na de eigenlijke dagtaak, met vergaderingen, artikelen schrijven en brieven, en lezingen houden (in de weekends meestal, maar ze moesten dus ook voorbereid worden). Vakanties had ze al in jaren niet genomen.

Heel véél heeft zij gehad aan de regelmatige bezoeken aan de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort. Ze voelde er zich thuis in de kring van vrienden en geestverwanten, genoot van de warme gezelligheid binnen en buiten, van het niveau van de uitwisseling en kon er zelf in haar voordrachten heel wat kwijt. Daarin schijnt Clara een heel eigen persoonlijkheid te zijn geweest, die niet naliet indruk te maken op haar gehoor : een typische spreekster was ze niet, maar wat ze zei, kwam over en waarschijnlijk vooral door de wijze waarop : niet apodictisch, altijd met ruimte voor de andere mening, de andere mens, inclusief in plaats van exclusief zouden we nu zeggen. (Annie Salomons heeft dit destijds beschreven).

Er bestaan ettelijke anecdotes, waar gebeurd en mij rechtstreeks verteld, over Clara in contact met notoire tegenstanders zoals bv. een beroepsofficier en hooggeplaatste juristen, die het uiteraard niet eens werden met haar, maar er toch anders tegen aankeken als zij het wist te brengen.

Henriëtte Roland Holst heeft het over de schroom die uit haar werk spreekt, vriendinnen - geestverwanten vertelden over haar verlegenheid, als ze eens werd toegejuicht. In ieder geval hebben blijkbaar velen zich met haar kunnen identificeren en wist ze intermenselijke tegenstelling te verzoenen of te verzachten. Een weldaad in een wereld waarin de standpunten zich meer en meer verhardden.

Met de pen was Clara feller dan met de mond en mensen kwetsen lag haar niet, zie bijvoorbeeld haar afscheidsbrief aan Bolland aan wie ze

omzichtig schreef waarom ze hem niet langer wilde volgen.

Op foto's moet je haar altijd zoeken, ze zit nooit vooraan, ze koos vóór de verdrukten, of het nu de Boeren (Zuid-Afrika toen!) waren of de vrouwen, de kinderen (Montessori) of de delinquent of de dieren; en als instrument tot dwang en macht bestreed zij het geweld in elke vorm.

Over zichzelf na haar eigen - ommekeer - 'verandering' (±1917) schrijft ze (ook aan W.), o.a., dat ze langzamerhand van het beschouwende in het meer actieve leven is overgegleden en dat ze zo dankbaar is letterlijk "ich kann nicht sagen wie dankbar, der Zukunft wieder bejahend gegenüber zu stehen und endlich befreit zu sein von der alten Suggestion, dasz es nie anders werden könne auf Erden - während es doch die ganze Weltgeschichte hindurch ewig 'anders' geworden ist!"

En dan valt enige uren na de geboorte van haar kind - volslagen onverwacht voor iedereen - onverbiddelijk het doek. Heeft zij het voorvoeld? We weten het niet, maar : een maand tevoren heeft ze zo maar ineens een fotoportret van zich laten maken en ze schreef aan haar vader in de laatste week een brief, die begint met "Lieber Papa, ich will dir in diesen Tagen doch nochmal schreiben".

Zeker zal zij het hebben gewild, het kind, ze zal ervoor hebben gekozen, zeggen we vandaag (al ging dat toen anders). Maar wat is keuze eigenlijk anders dan het inslaan van een weg, waarvan je het verloop niet kent en nog minder het einde.

Zoals Goethe zei, die eigenlijk alles al gezegd heeft "man glaubt zu schieben, doch man wird geschoben".

Herinneringen aan haar, wier dochter ik ben, heb ik dus niet. Wel hoorde ik veel verhalen, voornamelijk van haar moeder, mijn grootmoeder, die haar man en kinderen overleefde en die ik nog gekend heb.

Clara als moeder : zoals Abel Herzberg in zijn ontroerende boekje Amor Fati een hoofdstuk de titel geeft "Onder de linde" en dan begint met "Er was geen linde ...", zo zou ik kunnen zeggen : Clara was geen moeder - ze is het nooit geworden. Ze heeft er naar toe geleefd, ze heeft - onhandig als ze was - nog zelf babykleertjes willen maken, maar hoe ze het leven daarna zich heeft voorgesteld, heeft niemand me kunnen vertellen. En dat was toch wel een punt in die tijd! Desondanks heeft zij mij misschien wel meer begeleid en zeker minder teleurgesteld dan gewone levende moeders nu eenmaal plegen te doen.

En dan was er natuurlijk mijn vader, waar ik in dit verband graag iets over wil zeggen. Ik zei al, dat hij ambitieus was en zeker was hij ook eisend in zijn jonge jaren, maar van één ding was hij bezielend en dat was van het belang van Clara's werk en dat het behoed moest worden voor de vergetelheid door het uit te geven. Dat is hem gedeeltes gelukt tussen van alles door, werk en studie, een nieuw

gezin etc. en daarbij is me later opgevallen, hoe actueel de titels zijn nu, die hij er zo'n 60 jaar geleden aan gaf, bv. Bevrijding, Misdaad, Straf en Maatschappij; Mens en Maatschappij enz.

Als mens is er veel leed over hem heen gegaan : zijn vader stierf toen hij $\frac{1}{2}$ jaar was, wegens armoede van de moeder werden zijn broer en hij in een weeshuis opgevoed (hij kon er nooit over praten, zó erg vond hij het), op zijn 20ste stierf zijn moeder, in de eerste Wereldoorlog weigerde hij dienst en kreeg 10 maanden celstraf, daarna stierf Clara en bleef hij achter met een pasgeboren baby, en, alsof dit alles voor een mens nog niet genoeg was, in de tweede Wereldoorlog was hij jood. Dit zeg ik op deze manier, omdat hij zich als jongeman ten koste van bloed, zweet en tranen (bijna letterlijk te nemen) had losgemaakt van de joodse orthodoxie van zijn familie; maar in 1940 kon hij zich daar niet aan onttrekken. Over keuze gesproken. En tenslotte heeft hij - als zovele aartspacifisten - moeten beleven, hoe onze bevrijding van toen eigenlijk toch te danken was aan de legers van de geallieerden; misschien wel meer dan ooit was het een bevrijdingsoorlog en tegen een dermate destructieve tirannie hielp slechts een zo agressief verzet afdoende, blijkbaar.

Voor mij heeft hij ook die moeder willen vervangen, wat natuurlijk niet kon, maar wel heeft hij kans gezien met zijn zorgzame aanwezigheid me een gevoel van basisveiligheid en van hoe dan ook geaccepteerd-weten te geven, misschien wel mede dankzij het feit, dat hij wist hoe het voelde zonder ...

Grewel zei me eens : "je hebt hem niet gekend in zijn goede jaren : hij was een briljante jongeman" (Frits) --- Onze kinderen herinneren zich hem als een grootvader, die altijd in was voor grapjes en graag met hen lachen kon; die genoot van kinderen en bijna alles van ze hebben kon.

Hij is uiteindelijk geveld door schuldgevoelens van de overlevende, schuldgevoelens die toen nog niet erkend werden, laat staan begrepen en nog minder behandeld.

Aan de hand van mondelinge en vooral schriftelijke overlevering (archieff) en dit laatste is veel betrouwbaarder dan het menselijk geheugen in zijn beste vorm, heb ik getracht een beeld te schetsen van Clara Wichmann aan wie deze lezing is gewijd ter ere van haar 100ste geboortedag. Uiteraard heb ik slechts enkele grepen gedaan, heel subjectief en veel heb ik laten liggen.

Ik wil dan eindigen met enkele zinnen van Clara zelf, zoals ik hierboven al enkele citeerde ter illustratie, maar dan nu sec, zo maar uit hun verband gehaald, echter wel dermate veelzeggend, dat ik ze u niet wil onthouden :

(als 16-jarige bespiegeland over zichzelf vinden in eenzaamheid van de natuur of wel in nuttig zijn voor de mensheid :) ---

"die eigene Seele ist das Mittel, nicht der Zweck, oder richtiger, sie ist ein Teil des Zweckes." (dec. '01)

"und sonst suche ich nach Frieden. Aber das geht noch nicht so recht. Ich frage noch zu viel". (april '05)

"Das ist wohl schliesslich das Letzte was uns bleibt, das Ende von Faust II : die Arbeit für die Menschen, wenigstens etwas getan zu haben ehe man stirbt." (juni '08)

H. Passchier-Meijer

Over Clara Wichmann.

Het is alweer vijftien jaar geleden dat ik een cursus van Clara Wichmann heb gevolgd over De filosofische grondslagen van het socialisme, om precies te zijn van 6 tot 12 april 1920, aan de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort. Het was het gebruik dat aan het slot van deze cursussen één van de deelnemers de cursusleider bedankte en, als ik mij niet vergis, was het mr. Tideman, advocaat te Haarlem - dezelfde die een jaar later de dienstweigeraar Herman Groenendaal en diens medestander Bart de Ligt en Albert de Jong, wegens opruiing aangeklaagd, verdedigde - die opperde dat ik Clara Wichmann zou bedanken.

Misschien omdat ik nogal actief aan de discussies had deelgenomen, maar misschien ook, omdat ik de jongste was. Nu is mij gevraagd dit Studium Generale over Clara Wichmann te willen openen, waarschijnlijk omdat ik een van de weinigen ben die Clara Wichmann nog persoonlijk heeft gekend.

Clara Wichmann was voor mij in 1920 al geen onbekende meer: ik was geabonneerd op het weekblad De Nieuwe Amsterdammer, "Weekblad voor moderne geestelijke en maatschappelijke stroomingen", de zgn. Mosgroene, dat onder redactie van H.P.L. Wiessing sinds 1915 verscheen. Eind 1919 waren Bart de Ligt en Clara Wichmann tot de redactie toegetreden en zij hebben vanaf die tijd op dit onafhankelijk socialistisch blad hun stempel gedrukt maar, naar ik vrees, ook bijgedragen tot haar ondergang, die reeds eind 1920 een feit werd. Het moet wel zo zijn dat de artikelen van Clara Wichmann een grote indruk op mij hebben gemaakt - in de loop van 1919/1920 droeg zij er meer dan twintig bij - want ik bezit nog een schrift waarin ik de uitgeknipte artikelen heb opgeplakt. En, al tijdens mijn studie in Rotterdam, waar ik sedert september 1919 aan de Nederlandsche Handelshoogeschool studeerde en weldra redacteur werd van het Rotterdamsch Studentenblad, het orgaan van het studentencorps, schreef ik een artikel over "Het nieuwe strafrecht". Daarin maakte ik melding van het in augustus 1919 opgerichte "Comité van actie tegen de bestaande opvattingen omtrent misdaad en straf", waarvan Clara Wichmann niet alleen één van de initiatiefnemers was, maar waarvoor zij ook het Manifest had geschreven. Ook haar artikel over 'De studenten en de komende tijd', eerder verschenen in De Nieuwe Amsterdammer, werd op mijn instigatie in het Rotterdamsch Studentenblad afgedrukt.

Oorspronkelijk had Clara Wichmann liever geschiedenis gestudeerd. Tijdens haar rechtenstudie in Utrecht volgde zij ook de colleges van de historicus Kernkamp, die op de middelbare school haar leraar geschiedenis was geweest, en de colleges kunstgeschiedenis van professor Vogelsang, die te Utrecht de eerste leerstoel in dit vak bekleedde aan een Nederlandse universiteit.

Het was overigens dezelfde Vogelsang die in 1920 een inleiding schreef voor het 'magnum opus' van Clara's vijf jaar jongere broer, getiteld Erich Wichmann tot 1920. Ik leerde hem, onafhankelijk van Clara, in 1919 kennen. De exacte datum staat vermeld in de opdracht van het exemplaar van genoemd boek, dat nog steeds in mijn bezit is.

De vader van Clara, Arthur Wichmann, was een uitzonderlijk geleerde; geoloog, gespecialiseerd in de mineralogie. Ik heb hem eenmaal horen spreken. Hij was lid van de "Deutsche Verein", een gezelligheidsvereniging van in Utrecht wonende Duitsers, die op zaterdagavond bijeen kwamen bij een glas wijn en daarbij gezamenlijk romantische Duitse liederen aanhieven. Op een van deze avonden hadden mijn ouders mij vanuit Zeist meegenomen, voor een bijzondere gelegenheid: de verjaardag van de Duitse Keizer. Professor Wichmann hield een feestrede, waarvan ik mij alleen herinner dat hij Kaiser Wilhelm vergeleek met Barbarossa en voorspelde dat hij eenzelfde legendarische figuur zou worden, waarbij hij het had over 'te land, ter zee en in de lucht'.

In 1912 promoveerde Clara Wichmann cum laude bij professor D. Simons op het proefschrift Beschouwingen over de historische grondslagen van tegenwoordige omvorming van het strafrecht. Zij behandelde daarin de veranderingen in strafrecht en strafvordering vanaf de germaanse rechtspraak tot in de moderne tijd, in samenhang met de ontwikkeling van de maatschappij en de cultuur. Aan straftheorieën kan, meende zij, slechts een symptomatische waarde worden toegekend. Geen rechtsvergelijking of rechtsgeschiedenis kan ons leren in welke richting zich de ontwikkeling zal voltrekken, nog veel minder - en dit is wel een van haar belangrijke conclusies - wat wij als wenselijk zouden moeten beschouwen en hebben na te streven. Na het voltooien van haar proefschrift, kreeg zij een betrekking bij het Bureau voor de Statistiek in Den Haag, waar ze vanaf 1914 werkzaam was. Zij schreef o.m. de inleidingen tot de gerechtelijke statistiek, met name de "Crimineele" en "Justitieële Statistiek" en de "Statistiek van het Gevangeniswezen".

Niet alleen haar proefschrift, maar ook de reeks van artikelen die zij vanaf 1919 zou schrijven over bijvoorbeeld 'Het recht tot straffen', over 'Strafrecht en cultuur', over 'Misdad, straf en maatschappij', 'Oorlog en criminaliteit', 'Tolstoi's opvattingen over misdad en straf', 'Montessori-methode en straf-methode', zijn geschreven in een eenvoudige, heldere stijl door iemand die de vakliteratuur beheerst en in staat is deze tot zijn essentie te herleiden in een voor ieder begrijpelijke taal, zelfs voor juristen.

Wanneer ik mij als niet-jurist veroorloof enkele opmerkingen over de opvattingen over misdad en straf te maken, dan heb ik in de eerste plaats Clara Wichmann aan mijn zijde, die van mening was dat: "Het gehele probleem van misdad en straf en alles wat ermee samenhangt van buiten- en bovenjuridische aard is, het is een kwestie van levens- en wereldbeschouwing".

In de heersende opvatting over misdad en straf zag zij een overblijfsel van een barbaars verleden, van agressieve driften. Haar rechtshistorische studie en haar praktische ervaring hebben bijgedragen tot haar overtuiging dat binnen de burgerlijke maatschappij geen verandering mogelijk was, dat alleen een revolutionaire omwenteling de voorwaarden kon scheppen voor een humanisering van straf en van het strafbegrip.

Er is, zo schreef zij, niet alleen verband tussen maatschappij en misdad, maar ook tussen maatschappij en straf. Criminaliteit en straf-

recht hangen ten nauwste samen met de economische en sociale omstandigheden en met de daarmee in verband staande cultuurverhoudingen in een bepaald tijdperk. Zij was van mening dat de maatschappij de voorwaarden schept voor de misdaad en zo de misdadiger kweekt, om hem daarna te straffen.

Op de vraag of gevangenen dan wel kunnen worden afgeschaft, antwoordde Clara Wichmann met de wedervraag: 'Zouden ze niet moeten worden afgeschaft?'. Pas daarna kan worden gesproken over de manier waarop dat zou kunnen gebeuren. Clara Wichmann was van mening dat mensen niet het recht hebben om te straffen. Afgezien nog van het feit dat straf de maatschappij niet tegen misdaad beschermt, de misdadiger niet 'verbetert' en al evenmin een afschrikkende werking heeft.

Clara Wichmann was niet de simplistische mening toegedaan dat in een socialistische maatschappij alle misdaad zou verdwijnen. Zij sprak over "een criminaliteit die blijft en een criminaliteit die vergaat". Vernieuwing verwachtte zij echter alleen van een revolutionering van de maatschappij, maar het is wel zo, en dat is een van de essentiële gedachten die in al haar maatschappelijke beschouwingen werk terugkomt, dat de vernieuwing van het rechtsbewustzijn niet "vanzelf komt": "Zóó eenvoudig is het niet, dat men, als men maar voor het socialisme strijdt, de rechtsontwikkeling wel aan zichzelf kan overlaten. Want al die onderdeelen, die de socialistische omwenteling omvat - verandering van gezin, onderwijs, recht, kunst enz. - zij alle moeten al van het begin af bewust meegesteld en uitgewerkt worden, bewust mee worden opgenomen in die groote algemeene beweging van vernieuwing van maatschappij en menscheid".

Bijzondere aandacht heeft zij steeds besteed aan de kwestie van de politieke misdaad, die zij in navolging van een Frans jurist de 'criminalité évolutive' noemt, d.w.z. een misdaad die het gevolg is van een hogere moraal dan die van het geldende recht. Daarbij wees zij op het 'zedelijk onaanvaardbare' van het afschrikkingbeginsel, waardoor delinquenten tot object worden en als middel worden gebruikt.

Een duidelijk voorbeeld van deze afschrikkingstheorie in onze dagen is de door de militaire rechtbanken gevolgde procedure ten opzichte van totaalweigerders. Dienstweigerders moet men vrij laten rondlopen, schreef Clara Wichmann, want hun opvattingen 'zijn bevorderlijk voor de algemene vooruitgang'.

Ondanks het onderwerp van haar dissertatie en haar praktische juridische werkzaamheden, heeft Clara Wichmann zich in de jaren vanaf 1912 vrijwel uitsluitend beziggehouden met de problematiek van de vrouwenbeweging. Ze werd praeses van de vrouwelijke studentenvereniging aan de universiteit van Utrecht en weldra ook zeer actief binnen de Bond voor Vrouwenkiesrecht. Ze leverde een belangrijke bijdrage aan de grote tentoonstelling over de vrouw, die in 1913 in Amsterdam werd gehouden. In deze periode schrijft ze over onderwerpen als De rol van de vrouw in de arbeid, Het vrouwenkiesrecht, Het vraagstuk der vrouwenstudie, De vrouw en de nieuwere politiek enz.

Tegen het einde van het jaar 1917 ontmoeten wij een heel andere Clara Wichmann. Er bestaat over haar nog geen intellectuele biografie

en men kan over de oorzaken dus slechts in voorlopige termen spreken. De Eerste Wereldoorlog en de Russische Revolutie hebben een keerpunt in haar denken betekend. Met name de invloed van de Russische Revolutie, die het einde van de oorlog inluidde en tegelijkertijd de verwachting was voor een omwenteling van de kapitalistische maatschappij, is zonder twijfel ingrijpend geweest. Als een belangrijke factor in haar persoonlijke omstandigheden moet de ontmoeting met Bart de Ligt worden aangemerkt, die zij in 1917 op de Internationale School voor Wijsbegeerte leerde kennen.

Mede op instigatie van De Ligt trad zij in 1917 toe tot de 'Bond van Christen-Socialisten', ondanks het feit dat ze bezwaren tegen het woorden 'christen' had. Reeds als meisje van zestien jaar had zij geschreven dat voor haar 'geloof in god' en in een persoonlijk voortbestaan na de dood onaanvaardbaar was!

Bart de Ligt was sinds 1910 lid van de Bond en in de loop van de jaren heeft hij een grote invloed op de ontwikkeling van de Bond uitgeoefend en deze in antimilitaristische en sociaal-anarchistische richting gestuurd. Toen hij in 1919 zelf uit de Bond trad omdat hij zich niet langer als christen wenste te beschouwen, volgde Clara hem op de voet.

Zij zouden hun activiteiten voortzetten in de antimilitaristische beweging, in de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten en in de Bond van Revolutionair Socialistische Intellectuelen, een club die tot doel had de problemen van socialisme en revolutie te bestuderen.

Achteraf kan men stellen dat de voornaamste betekenis van de B.R.S.I., die maar een kort leven beschoren was, gelegen is in de publicatie van een aantal brochures: als Doel en streven van den Bond van Revolutionair Socialistische Intellectuelen van Daniël de Lange, Poging tot aanslag op revolutionairen van Bart de Ligt en de brochures van Clara Wichmann over Het Russische huwelijks- en familierecht en De theorie van het syndicalisme. Deze brochures en ook het andere drukwerk van de Bond werden typografisch verzorgd door Theo van Doesburg, de man van De Stijl. Reeds tijdens haar studie voor het staatsexamen (1903 - 1905) heeft Clara Wichmann geregeld de colleges over de filosofie van Bolland gevolgd, met name die over Hegel. "In onze tijd spreekt Hegel Hollands en Bolland", zo heb ik Bolland zelf horen zeggen. Zoals op zovelen heeft deze retorische geweldenaar en aartsconservatief ook op Clara Wichmann een grote fascinatie uitgeoefend. Toch zou zij zich enige jaren later daarvan distantiëren, niet alleen van zijn conservatieve opvattingen maar ook van deze, voor haar gevoel, toch te steriele hegelarij en schaarde zij zich in de traditie van de linkshegelianen en van de grote figuren van het 19de eeuwse socialisme van Marx, Engels, Bakoenin en Lasalle, aan wie zij haar aardige artikel over 'Hegels eendeneieren' heeft gewijd. Met grote intensiteit heeft zij daarna de theorieën van het socialisme bestudeerd, met name Marx en het historisch materialisme waarbij haar hegeliaanse scholing haar ten goede is gekomen.

Het probleem van middel en doel, dat in alles wat Clara Wichmann over maatschappelijke problemen heeft geschreven, meespeelt. Middel en doel waren voor haar correlate begrippen: de middelen moeten in overeenstemming zijn met het doel en het doel moet de middelen bepalen. Vandaar haar opmerking - in verband met Bernsteiniaanse, re-

formistische theorie dat wel gesproken wordt over andere middelen om het socialistische doel te bereiken, maar dat het in feite om een ander doel gaat. Domela Nieuwenhuis heeft dit in 1894 kort en bondig geformuleerd: 'De zegepraal van de sociaal-democratie zal de nederlaag van het socialisme zijn'. Over deze kwestie heeft zij herhaaldelijk geschreven en het is ook de essentie van haar beroemde polemieken met Henriëtte Roland Holst.

Landauer en Kropotkine hebben haar ideeën beïnvloed, maar het historische proces van het bankroet van de internationale sociaaldemocratie, het probleem van de "staat" dat door de Russische Revolutie opnieuw acuut was geworden en de contra-revolutionaire ontwikkeling in de Russische Revolutie sinds 1921 hebben haar vrij socialistische ideeën in de laatste jaren van haar leven definitief gevormd. Het contact met de arbeidersbeweging heeft zeker ook bijgedragen tot de concretisering van deze ideeën. Zij zag in de politieke partijen geen betekenis meer voor een socialistische bewustwording en haar belangstelling ging uit naar andere mogelijkheden van maatschappelijke organisatie dan staatskapitalisme of staatscommunisme. Vandaar haar belangstelling voor het syndicalisme, waaraan zij een uitvoerige historische studie heeft gewijd - een artikelenreeks geschreven voor de Nieuwe Amsterdammer, later ook als brochure verschenen en recent herdrukt. Zij vertaalde De Beginselverklaring van het Syndicalisme van de Duitse anarcho-syndicalist Rudolf Rocker. In het revolutionaire syndicalisme en andere verwante vormen van "directe democratie", zoals bijvoorbeeld de radenconceptie, heeft zij een historische en concrete vorm van het anarchisme gezien: een theorie van sociale reconstructie. Deze beschouwing, begonnen met een persoonlijk woord, zou ik ook met een persoonlijk woord willen eindigen. De ontmoeting met Clara Wichmann heeft een onuitwisbare indruk bij mij nagelaten. Nooit heb ik in mijn leven iemand ontmoet wier levens- en wereldbeschouwing, met haar maatschappelijke opvatting zó harmonisch in haar leven waren geïntegreerd. Er was in haar niets dogmatisch, niets fanatieks. Ze was geen 'groot spreekster', veeleer een natuurlijk dozent. Ze sprak met een ingehouden bewogenheid, was gematigd in haar bewoordingen, zonder ooit concessies te doen aan haar overtuiging. Bij haar dood heeft Bart de Ligt gezegd: 'Haar stem zal nog in verre tijden klinken'. In de halve eeuw na haar dood is dit echter nauwelijks het geval geweest, maar in het laatste decennium is er een toenemende belangstelling voor het werk van Clara Wichmann, dat ondanks haar korte leven even omvangrijk als veelzijdig is. De problemen die zij aan de orde stelde zijn onveranderd en onverminderd actueel. Feministen, antimilitaristen en met name criminologen laten zich inspireren door haar ideeën en haar strijd voor een humanisering van de samenleving.

A. Lehning

Clara en haar familie: Johanna Zeise, Arthur Wichmann, Clara en Erich.

Clara Meijer-Wichmann en de vrouwenbeweging.

In tegenstelling tot Dr. A. Lehning heb ik Clara niet persoonlijk gekend: ik was veertien jaar toen ze stierf. Maar ik heb nog wel een persoonlijke herinnering aan haar: de ontsteltenis van mijn moeder bij het bericht van haar overlijden. Mijn moeder en Clara moeten elkaar vrij goed hebben gekend, maar de periode waarin ze intensief hebben samengewerkt lag in 1922 al weer een aantal jaren achter hen. Ze waren beiden lid van de Bond voor Vrouwenkiesrecht en omstreeks 1913 schreven ze allebei veel in de tijdschriften en blaadjes, die toen door vrouwen werden uitgegeven en gelezen. Clara schreef zelfs heel veel. Maar de naam van mijn moeder, Lena Jonker-Westerveld, vond ik ook nog meermalen terug in de tijdschriften, die ik geraadpleegd heb.

Wat ik nu ga vertellen heb ik voornamelijk uit die tijdschriften. Van mijn moeders deelname aan die Vrouwenbeweging heb ik uiteraard de invloed in mijn opvoeding ondergaan, maar in de periode waarover wij hier spreken was ik veel te jong om te begrijpen wat er zich allemaal afspeelde.

In de tijd, waarin Clara belangstelling kreeg voor die Vrouwenbeweging - omstreeks 1907 - was deze al haar tweede fase ingegaan. Daarvoor - tussen 1870 en het einde van de negentiende eeuw - was het vooral gegaan om het recht van vrouwen op goede opleidingen en op toelating tot verschillende vormen van geschoolde beroepsarbeid. Men streed voor toelating tot de universiteiten en de gymnasia, maar ook voor betere opleidingen op lagere niveaus: voor de oprichting van scholen, waar vrouwen een goed vak zouden kunnen leren, zoals coupeuse of linnennaaiester, voor een verpleegsteropleiding en voor verbetering van de scholen voor onderwijzeressen, opdat vrouwen niet altijd aangewezen zouden blijven op de slecht betaalde ongeschoolde beroepen. Helaas is er van een deel van die vakopleidingen niet zoveel terecht gekomen doordat in diezelfde tijd de confectie-industrie opkwam die de bekwame naaisters verdrong.

Omstreeks 1900 was het in ruime kring geaccepteerd, dat meisjes een beroep leerden en zo lang ze niet getrouwd waren dat beroep ook uitoefenden. Aan de ene kant werd die acceptatie bevorderd door het grote vrouwenoverschot, dat toen nog bestond - ook in de jongere leeftijdsgroepen. Ouders en broers werden ontlast van de plicht om de vrouwen die ongetrouwd bleven te onderhouden als ze zelfstandig een beroep konden uitoefenen. Aan de andere kant begon de maatschappij ook steeds meer behoefte te krijgen aan jonge vrouwen, die enige opleiding hadden gehad: de telefoon had zijn intrrede gedaan, (en daarvoor waren toen telefonistes nodig, er werden lokettistes gevraagd en later typistes: voor de vele hulpfuncties in de maatschappij achtte men jonge vrouwen bij uitstek geschikt. Intussen waren ook de debatten over de bekwaamheid van vrouwen om in het beroepsleven te functioneren, geluwd. De fameuze discussie tussen de hoogleraren Winkler en Treub over de intellectuele capaciteiten van vrouwelijke studenten vonden in 1898 plaats en daarbij leken de vrouwen toch wel

de overwinning te hebben behaald. Persoonlijk ondervonden ze ook minder weerstanden in hun omgeving wanneer ze iets wilden leren of een vak uitoefenen, al moet hier de opmerking worden gemaakt, dat men in de middengroepen en ook in de meer vrijzinnige kringen zich sneller bij deze ontwikkelingen heeft aangepast dan elders. Zowel Clara als mijn moeder waren afkomstig uit de vrijzinnige middengroepen en geen van beiden hebben ze voor een eigen recht op studie en beroepsuitoefening hoeven te vechten.

Deze tweede generatie van ontwikkelde vrouwen ontdekte echter een andere achterstand: zij bemerkten dat vrouwen geen politieke rechten hadden. Een deel van de mannen had dat evenmin: men werd slechts op de kiezerslijst geplaatst indien men een bepaalde som aan belasting betaalde of wel een huis had gehuurd boven een bepaalde huurwaarde, ofwel een examen had afgelegd. Aletta Jacobs, die arts was en uiteraard die examens had gedaan, bovendien een behoorlijk huis bewoonde en belasting betaalde, probeerde zich in Amsterdam op die kiezerslijst geplaatst te krijgen, maar werd geweigerd omdat "het kennelijk niet de bedoeling van de wetgever was geweest dat ook vrouwen zouden stemmen". De wetgever heeft toen bij de eerstvolgende Grondwetsherziening toch maar het woord 'mannelijk' toegevoegd aan 'Nederlander' en verder dit stelsel - dat 'censuskiesrecht' werd genoemd gehandhaafd. Dat was in 1887. Voor de vrouwenbeweging werd dit het sein om, evenals in het buitenland, te gaan pleiten voor vrouwenkiesrecht en in 1894 werd door Wilhelmina Drucker de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht opgericht.

Clara werd geen lid van deze Vereniging, maar van de Bond voor Vrouwenkiesrecht, die zich daarvan in 1907 had afgescheiden. Die keuze was vermoedelijk niet principieel maar een gevolg van het feit dat in Utrecht een bloeiende afdeling was van de Bond. Het verschil in de programma's van beide organisaties lijkt achteraf niet zo groot. Bij het zoeken naar de redenen van de afsplitsing kwam ik verschillende versies tegen, die de zaak er niet duidelijker op maken:

In 'Moeder en Dochter' 1) vind ik op pag. 142 en 143 drie verschilpunten genoemd tussen Vereniging en Bond: de leden van de Bond zouden gematigder zijn en van oordeel, "dat vrouwen op het gebied van het openbare leven nog veel te leren hadden". Naast het streven naar vrouwenkiesrecht zou dus politieke opvoeding zeer essentieel zijn. In de tweede plaats nam de Bond ook mannen als lid aan en in de derde plaats zou er in de Bond meer afstand worden genomen van de acties van de Engelse suffragettes, die soms een gewelddadig karakter aannamen. Die acties zouden wij nu ten dele als 'ludiek' aanmerken (b.v. als men zich in fraaie avondtoiletten naar de opera begaf en dan in de loge pal tegenover die waarin de koninklijke familie plaats nam, een doek ontvouwde met de kreet "votes for women" er op. Maar ze werden minder onschuldig als de dames met zware hamers in hun tassen de straat op gingen om willekeurige winkelruiten in te slaan. Het hoogtepunt werd bereikt in 1913 toen lady Emily Wilding Davison zich tijdens de Derby voor het paard van de koning wierp en daarbij gedood werd. De demonstratie bij haar begrafenis zou men bijna kunnen vergelijken met soortgelijke scènes in het huidige Zuid-Afrika! 2)

Van dit soort acties nu zou men zich in de Bond meer distantiëren dan in de Vereniging, waar men veel meer buitenlandse contacten onderhield. Inderdaad vinden we in het orgaan van de Bond, Ploeger, jaargang 1910, een motie, waarin staat, dat "wanordelijke en geweldadige middelen" het vrouwenkiesrecht niet ten goede komen. Maar er is bij de afscheiding van de Bond in 1907 veel meer aan de hand geweest:

Twee leden van de groep, die in dat jaar uit de Vereniging traden en de Bond oprichtten, mejuffrouw E.C. van Dorp en mevrouw W. Wijnandts Francken-Dyserinck, hebben in een brochure, getiteld 'De knuppel in het hoenderhok' getracht hun bezwaren tegen de Vereniging uiteen te zetten. 3) Ze verwijten het hoofdbestuur o.a. 'mannenhaat', radicaal-feminisme en plannen om de Vereniging op te doeken zodra het vrouwenkiesrecht bereikt zal zijn. Maar vooral lijkt hun actie gericht tegen de verkiezing van Aletta Jacobs als voorzitter.

Nu klopt dit wel met de herinnering van mijn moeder, die ik wel eens naar dat onderscheid tussen Bond en Vereniging heb gevraagd. Die zei "Aletta domineerde zo en dan: al die verkleedpartijen." Pas bij lezing van 'Van Moeder op dochter' heb ik dat laatste begrepen: de Vereniging liet op internationale congressen de leden opdraven in de traditionele klederdrachten van hun provincies, dit vooral ten behoeve van de buitenlandse gasten. Mijn nuchtere moeder vond dat onzin, vooral omdat het hier vrouwen betrof, die in het normale leven nooit in die kleren rondliepen. Ik denk dat het vooral dit soort overwegingen zijn geweest, die bij de splitsing een rol hebben gespeeld.

Bij de discussies, die inmiddels in allerlei kringen werden gevoerd over de vraag hoe bij een toekomstige Grondwetsherziening het kiesrecht moest worden hervormd, namen Vereniging en Bond toch wel een verschillend standpunt in, al wordt dit zelden duidelijk omschreven 4): er waren (tenminste drie) voorstellen: de Anti-revolutionairen pleitten voor het 'huismanskiesrecht', waarbij in ieder gezin één persoon - het gezinshoofd - kiesrecht zou krijgen. Een weduwe zou dus bv. wel kiesrecht hebben evenals een zelfstandig wonend ongetrouwde vrouw. Ook was er een voorstel om vrouwen geleidelijk kiesrecht te geven, bv. eerst de vrouwen boven de dertig jaar (in Engeland is het inderdaad op die wijze ingevoerd). Tenslotte waren er de SDAP en de Vrijzinnig Democratische Bond, die pleitten voor onmiddellijke invoering van het algemeen kiesrecht voor alle mannen en vrouwen. In de Vereniging schijnen de meningen over dit alles nogal verdeeld te zijn geweest maar de Bond nam een vierkant standpunt in: wat aan mannen is toegekend moeten vrouwen ook krijgen! Dit leidde tot het verwijt, dat men in de Bond streefde naar 'dameskiesrecht': in het bestaande stelsel immers hadden alleen de heren dat recht.

Toen in 1913 het kabinet Cort van der Linden aantrad en voorbereidingen trof voor die Grondwetsherziening zijn de discussies verstomd. Toen immers bleek dat de SDAP alleen samen wilde werken met organisaties, die het vrouwenkiesrecht nastreefden als deze op hun beurt het algemeen mannenkiesrecht aanvaardden. Men moet daarbij bedenken dat de socialisten een zeker risico liepen als het

vrouwenkiesrecht zou worden ingevoerd omdat te verwachten viel, dat vrouwen in sterkere mate hun stem zouden uitbrengen op confessionele partijen. 5) In België en Frankrijk hebben socialisten tot na de Tweede Wereldoorlog op die grond het vrouwenkiesrecht weten tegen te houden!

In de loop van de besprekingen bleek, dat de confessionele partijen - die ook wel gehoopt zullen hebben op die kiezerswinst - bereid waren het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen te accepteren in ruil voor de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. In principe lag hiermee de weg open voor deelname van vrouwen aan de verkiezingen. Het is dus niet juist - wat wel gezegd wordt - dat angst voor de revolutie in 1918 dat vrouwenkiesrecht zou hebben gebracht: bij de Grondwetsherziening van 1917 waren de belemmeringen al weggenomen en werd het passief kiesrecht aanvaard. Het actieve kiesrecht moest toen echter nog geregeld worden in een nieuwe Kieswet en daarmee heeft de regering inderdaad zo lang gedraald, dat er een initiatiefwet uit de Kamer nodig is geweest om die tot stand te brengen (de Wet Marchant). In 1919 is die aanvaard en in 1922 mochten alle volwassen Nederlanders hun stem uitbrengen. Er zat toen al enige jaren één vrouw in de Tweede Kamer: Suze Groeneweg, lid van de fractie van de SDAP. Aletta Jacobs had ook op de lijst gestaan van haar partij: de Vrijzinnig Democratische Bond, maar zij was door de mannen verdrongen van een verkiesbare plaats. In 1921 kwam de tweede vrouw, Joh. Westerman voor de Vrijheidsbond in de Tweede Kamer.

In 1922 kwamen acht vrouwen in de Tweede Kamer van 100 leden. Dat aantal is daarna tot 1940 nooit meer gehaald. Want toen het kiesrecht eenmaal bereikt was, bleek hoe zeer diegenen gelijk hadden gehad, die betoogden, dat men niet alleen voor kiesrecht moest ijveren maar ook de vrouwen moest opvoeden in politiek denken. Het bleek al spoedig dat de vrouwen binnen hun fracties maar heel weinig macht konden uitoefenen en dat hun bij voorkeur taken toevielen in wat we nu de zachte sector noemen: onderwijs meestal en in het geval van mevrouw De Vries-Bruins, die arts was, volksgezondheid. Bij de politiek belangrijke discussies speelden zij geen rol. In een aantal gevallen werden zij in de politieke colleges ook bijzonder onheus bejegend: toen Carry Pothuis-Smit als eerste vrouw in de Eerste Kamer kwam, heeft de helft van de heren zich niet eens aan haar voorgesteld!

Achteraf kunnen we, denk ik, ook wel stellen dat de snelheid, waarmee het vrouwenkiesrecht tenslotte aanvaard werd de vrouwenbeweging wat heeft overvallen. Ik kan mij nl. duidelijk herinneren, dat mijn moeder tegen mijn zusje en mij zei: "Ik zal het niet meer beleven, dat de vrouwen mogen stemmen en jullie misschien ook wel niet, maar jullie dochters, die zullen mogen stemmen!" Welnu, mijn moeder was in 1922 vierenvertig jaar en ze is achtennegentig geworden. Ze heeft dus nog meer dan de helft van haar leven mogen stemmen - wel altijd op een vrouw! Mijn zuster en ik hadden stemrecht zodra we volwassen waren en onze dochters weten al niet beter of het is altijd zo geweest.

Ik wil niet zeggen dat de vrouwen in het Parlement tussen 1922 en 1940 niets hebben bereikt: ze hebben zich met succes verzet tegen het Wetsontwerp Romme van 1934, waarbij alle beroepsarbeid aan getrouwde vrouwen moest worden verboden en ze hebben gedaan gekregen dat een aantal beroepen voor vrouwen werden opengesteld. Niettemin zijn de echte emancipatorische beslissingen pas na 1945 tot stand gekomen: de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw in 1957 en de wet op gelijk loon voor gelijke arbeid in 1976. De laatste trouwens onder druk van de EEG richtlijnen.

Van deelname aan de regering bleven de vrouwen ook tot na de Tweede Wereldoorlog uitgesloten: Anna de Waal was de eerste staatssecretaris (1953) en Marga Klompé de eerste vrouwelijke minister (1956). Sindsdien is er altijd tenminste één geweest. Van evenredige vertegenwoordiging is echter nog geen sprake.

Terug naar Clara. Zij toonde al in haar studententijd belangstelling voor de vrouwenbeweging: de UVSV was destijds net als de AVSV waarschijnlijk veel meer een club van geëmancipeerde vrouwen dan nu. Ze heeft er in het jaar waarin ze praeses was, ook uitdrukkelijk op gewezen.

In de Bond voor Vrouwenkiesrecht is ze uiterst actief geweest, vooral in de jaren rondom 1913 toen er in het kielzog van de herdenking van 1813 ook een tentoonstelling 'De vrouw 1813 - 1913' werd gehouden. Op die tentoonstelling heeft zij statistieken laten zien, die betrekking hadden op de maatschappelijke positie en de beroepen van vrouwen en ze heeft er ook een rede gehouden over 'Het vraagstuk van de bedrijfsarbeid der vrouw in Nederland'. Ze had zich dus verdiept in de geschiedenis van de vrouwenarbeid - een vergeten hoofdstuk in de sociale geschiedenis. 5)

Samen met de heer en mevrouw Werker-Beaujon gaf ze een Encyclopaedisch Handboek uit: 'De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk', dat tussen 1914 en 1918 in delen verscheen. 6) Clara heeft daarin verschillende artikelen gepubliceerd grotendeels over vrouwenarbeid. Opmerkelijk is, dat ze daarin zoveel oog heeft voor de sociale verschillen tussen werkende vrouwen. Het was dikwijls een strijdpunt in hoeverre men speciaal voor vrouwen beschermende maatregelen moest accepteren, zoals het verbod van ondergrondse mijnarbeid en nachtarbeid in bedrijven. In de geleerden van de vrouwenbeweging verzette men zich daartegen omdat het de vrouw als arbeidskracht minder inzetbaar maakte. Al vroegtijdig heeft Helene Mercier, die als directrice van Ons Huis in Amsterdam de wereld van de arbeidersvrouwen goed kende, zich tegen dit standpunt verzet. Ook Clara zet vraagtekens bij het officiële standpunt van de vrouwenbeweging. We vinden ook artikelen van haar hand in andere tijdschriften. Onder anderen vele discussies met Anna Polak in 'De vrouw in de XXste eeuw' van 1911 o.a. over 'Gelijkheid en Gelijkwaardigheid'. In een 'Maandblad voor Vrouwenstudie' worden vooral twee problemen belicht: wat doe je met je studie? In welke beroepen hebben vrouwen entree? En: Bedrijven vrouwen de wetenschap anders dan mannen? Voor geschiedenis en filosofie zegt ze daar ja op. We kunnen zeggen dat die discussie nog steeds voortduurt!

In die jaren zit Clara altijd in de redactie als er een nieuw tijdschrift verschijnt. De meeste van hen hebben maar een kort leven gehad. Maar we vinden haar ook in de redactie van 'Leven en Werken', onder redactie van Emily Knappert en Annie Salomons, een tijdschrift met een meer literaire inslag dat nog jaren lang heeft bestaan. 7)

In haar geschriften uit deze periode vinden we nog geen duidelijke anarchistische visie. Wel een scherpe kijk op macht en onmacht en zoals gezegd begrip voor de verschillen in sociale positie en in arbeidssatisfactie bij de verschillende lagen in de maatschappij.

Na 1916 is Clara's activiteit in de Vrouwenbeweging vrij abrupt gestopt. Waarom? We kunnen aan verschillende verklaringen denken.

In de eerste plaats was het geen uitzondering dat mensen die intensief meeleeften met het gebeuren in de Eerste Wereldoorlog minder belangstelling gingen tonen in de binnenlandse gebeurtenissen. Ik denk dat het bij mijn ouders, die in die jaren de SDAP verlaten hebben, ook zo is gegaan.

In de tweede plaats was Clara geen 'politiek dier'. Ze is, voor zover bekend, toen ook geen lid geweest van een politieke partij. Ze zegt wel dat de politiek geen 'sale besogne' is maar ze ziet die als middel en kritisch op een afstand.

In de derde plaats: Clara dacht in ontwikkelingen, niet in concrete problemen en incidenten, zoals die in Kamer en gemeenteraden ter sprake komen. In dit opzicht voel ik me zelf erg aan haar verwant.

In de vierde plaats moet de sfeer van onderlinge bewondering, zoals die langzamerhand in de Vrouwenbeweging was gegroeid, haar ook hebben benauwd. Clara had niet alleen bewondering voor vrouwen: ze had ook grote waardering voor mannen: Bolland, Bart de Ligt.

Misschien zou haar belangstelling voor de positie van vrouwen weer zijn gegroeid als ze de periode tussen 1920 en 1960 verder had meegemaakt. Het moeizame proces van machtsvorming, de passieve tegenwerking van regeerders, bedrijven en vakbonden en het hardnekkige verbod op arbeid van gehuwde vrouwen - met name van ambtenaresen - zouden haar toch niet onberoerd hebben gelaten. Of zij de samenwerking van alle vrouwenorganisaties - burgerlijke en socialistische, confessionele en liberale - tijdens en na de Tweede Wereldoorlog in het Nederlands Vrouwen Comité zou hebben aanvaard staat te bezien. Maar de ontwikkeling van de tweede emancipatiegolf zou ze stellig hebben toegejuicht.

Clara heeft namelijk het uitgangspunt van die tweede golf: de achtergestelde positie van de jonge huisvrouw al veel eerder gesignaleerd dan anderen. Ze zou ten opzichte van sommige moderne bijverschijnselen misschien wat vreemd hebben gestaan: ze zal wel eens een 'bijstandsvrouw' hebben ontmoet, al heette die toen anders, maar ze heeft nooit kunnen vermoeden dat het aantal zo groot zou worden als gevolg van de toegenomen echtscheidingsfrequentie. En we kunnen

wel raden wat ze gezegd zou hebben van de beperkingen, die voordeurdelers en tweeverdieners nu worden opgelegd want vóór alles ging bij haar de vrijheid.

Toch zou ze haar best hebben gedaan om uit te leggen dat dit alles maar 'tijd-problemen' zijn en dat de tijden en productieverhoudingen blijven veranderen, zodat wellicht wij:

"zonder het verband met wat was geheel te vergeten toch weten een vorige cultuurperiode ten grave te hebben gedragen en in een nieuwe fris beginnende en veel belovende te staan.

(Vrouw en Maatschappij, uitg. SUN, pag. 15).

H. Verwey-Jonker

NOTEN

1. Van Moeder op Dochter onder redactie van dr. W.H. Posthumus-van der Goot en dr. Anna de Waal. Brill, Leiden, 1948. Herziene druk (pocket ed.) Bruna, Utrecht 1968.
2. Illustraties in: 'Shoulder to shoulder', a documentary by Midge MacKenzie. Pinguin Books 1975.
3. Tjeenk Willink, Haarlem 1907. Een 'Verweerschrift' van het Hoofdbestuur van de Vereniging kwam ook in 1907 uit bij F. van Roon, Amsterdam.
4. De vrees van de SDAP leek bewaarheid bij de verkiezingen van 1922: terwijl in 1917 52,3% van de gekozenen tot de confessionele partijen konden worden gerekend, was dat in 1922 58%. De liberalen, vrijzinnig democraten en sociaal democraten kregen in 1917 47,7%, in 1922 40,2%. Er kunnen echter ook verschuivingen zijn opgetreden in het mannelijke deel van het kiezerscorps.
5. Bij de uitgeversmaatschappij H.J. van der Garde en Co. in Zaltbommel zijn alle lezingen, die tijdens die tentoonstelling gehouden werden, waaronder die van Clara, gepubliceerd. 'Het vraagstuk van de bedrijfsarbeid' was een speciale uitgave, waarin alle door haar verzamelde statistieken zijn opgenomen.
6. Uitg. Mij. Elsevier, Amsterdam.
7. Leven en Werken, Maandblad voor meisjes en vrouwen, kwam van 1916 tot 1933 uit te Amsterdam. Het werd daarna opgenomen in het Maandblad voor Volkscultuur.

Clara Wichmann en het Anarchisme.

Wij hebben twee trefwoorden: Clara Wichmann en het anarchisme. Daarmee kunnen wij drie kanten uit:

1. Het anarchisme van Clara Meijer-Wichmann.
2. De plaats van Clara Meijer-Wichmann in de Nederlandse anarchistische beweging van haar tijd.
3. Het hedendaagse anarchisme en n.a.v. deze Clara Meijer-Wichmann-herdenking, de eventuele actualiteit van haar denken.

Zij zelf zou ongetwijfeld een synthese hebben gemaakt van deze drie mogelijkheden. Ik wil dat ook proberen maar bij mij zal het ongetwijfeld een potpourrie worden. Dat is overigens helemaal niet erg, want het anarchisme zegt "ieder naar zijn vermogen".

Ik zal dus proberen over deze drie zaken iets te zeggen en begin met het eerste: haar plaats in de Nederlandse anarchistische beweging.

Bij haar crematie heeft Bart de Ligt gezegd: "Clara Wichmann bewoog zich tussen ons als het gouden meisje op de Nachtwacht van Rembrandt" en hij heeft dat later nog een aantal keren herhaald als hij over haar schreef en anderen hebben zijn uitspraak geciteerd. 1)

Toen ik de Ligt's uitspraak voor de eerste keer las, dacht ik "mijn God waar haalt die man zo'n cliché vandaan". Maar het gekke is, dat, naarmate je meer over Clara hoort en meer van haar leest, je tot de conclusie komt dat het nog waar is ook.

Ik wil u nog een citaat van Bart de Ligt geven, uit een artikel n.a.v. haar overlijden: "zij naderde in grote schuchterheid, met haar geestesgaven haast verlegen en wèl gevoelend hoeveel haar juist door haar burgerlijke opvoeding ontbrak voor de nieuwe praktijk. Maar ze kwam in zulk een oprechtheid en zo onmiskenbaar onbaatzuchtig, dat de anderen onmiddellijk begrepen, wat ze wonnen" 2) Voor zover ik het heb kunnen nagaan - en ik heb toch vrij veel oude anarchisten gesproken die haar gekend hebben - werd dit altijd bevestigd. Zij was een opmerkelijke persoonlijkheid in deze beweging. Als schrijfster, en als zodanig kunnen ook wij haar nu nog leren kennen. Vooral echter haar optreden als spreekster en op vergaderingen en congressen is in de herinnering van oude vrienden blijven voortleven. Ik heb eens iemand horen zeggen: 'Zij was in staat om een ongelooftelijke hoeveelheid kennis over te dragen, van auteurs waar je nog nooit van gehoord had, zonder dat jezelf het gevoel kreeg van gut, wat ben ik bij haar vergeleken toch een stommeling, laat ik maar ophouden. Nee zij wist je ontzettend te stimuleren en je daardoor verder te helpen.'

Om het anarchisme van Clara Wichmann en haar optreden te begrijpen is het van belang om na te gaan hoe zij tot het anarchisme gekomen is. Je kan uiteraard op verschillende manieren anarchist worden. Sommige mensen zijn geboren anarchisten, geboren rebellen. Zij ontdekken ineens dat ze altijd al anarchist geweest zijn. Anderen worden anarchist door, laat ik het noemen 'de schik der herkenning'; door een rede, een brochure, een gebeurtenis of een belevenis.

Een typisch voorbeeld is Emma Goldman die anarchiste werd op het moment dat in Chicago een achtal anarchisten onschuldig ter dood werden veroordeeld na een schandelijk proces. Zij komt in haar memoires herhaaldelijk op de "schik" terug. Dat alles is niet het geval

bij Clara Wichmann. Bij haar is het anarchisme het product van een geestelijke ontwikkeling. van haar eigen groei. Dat betekent ook, dat het anarchisme een stuk van die groei was en altijd groeiende is gebleven. Bij haar is het anarchisme nooit - en het geldt ook voor de andere opvattingen van haar - een: 'dit is het nu!', het is altijd 'kijk hier ben ik thans: tot deze conclusie ben ik gekomen en van hieruit ga ik verder en kunnen anderen het gebruiken om zelf op hun wijze verder te komen". Het is nooit een afgeronde en definitieve zaak. Het is altijd open met de mogelijkheid eraan toe te voegen, erin te veranderen. Ik vind dit heel actueel. Vandaag-de-dag kan ik mij eigenlijk geen ander anarchisme voorstellen dan een anarchisme dat voortdurend in ontwikkeling is, dat enorm veel zelfkritiek kent en dat zich niet afsluit, als een secte. Dat laatste was voor een deel het geval met het anarchisme in haar tijd, zowel in Nederland als internationaal. Het anarchisme was in de anarchistische beweging rond Domela Nieuwenhuis - zelfs bij Domela zelf kom je het ook tegen - zo'n beetje het 'hoogheilig ideaal' dat eens, na een revolutie, 'komen zal'. En dat hoogheilig ideaal was, vond men, voldoende geformuleerd, er was niets meer aan toe te voegen. Domela was nog geen twee-en-een-half jaar vóór Clara gestorven. Bij haar dus een totaal andere houding van het anarchisme. Als ik dat wil verklaren kom ik automatisch terecht bij de filosoof Bolland, de beroemde Hegeliaan.

In zijn tijd was hij een begrip in Nederland. Ik word echter altijd een beetje lacherig als ik zijn naam tegen kom. Hij wekt associaties bij mij op in de geest van Holland-Bolland. Ik heb wel eens een gepubliceerd collegedictaat van hem ter hand genomen. Je houdt het niet voor mogelijk hoe iemand zo'n woordenbrij bij elkaar krijgt. In de geschiedenis van de arbeidersbeweging wordt hij wel beschouwd als een voorloper van het fascisme, overigens niet helemaal terecht, vind ik. Hij heeft echter - in de tijd dat Clara stierf - een beroemde rede gehouden, 'De Teekenen der Tijds' geheten, waarin hij hard van leer trekt tegen communisme, socialisme en andere "doorgeslagen" democraten, tegen het internationale Jodendom (hoewel de Nederlandse Joden zich daar niet zoveel van hoefden aan te trekken) en ook tegen het damesrijwiel "als trillend en schokkend verderver vooral van de vrouwelijke onderbuik" 3) Die vrouwelijke onderbuik van Bolland zal ik hier nu maar met rust laten. Wat ik wel met u wil behandelen is het interessante, ja het wat gekke feit, dat Bolland, waar ik zelf dus niks mee kan beginnen en die voor mij echt een soort holle-bolle-brij-gijs is, toch een aantal mensen sterk heeft beïnvloed en nog wel in hun ontwikkeling naar het anarchisme toe. Clara Wichmann is er een duidelijk voorbeeld van. Evenzo Bart de Ligt, Van de Berg, Van Eysinga en de arbeider-filosoof M.A. Romers, een zoon van een calvinistische landarbeider uit de Haarlemmermeer, zelf huisschilder.

De naar mijn mening mooiste geschriften van Clara Wichmann - u vindt ze terug in haar bundel "Mensch en Maatschappij" 4) -, namelijk die over "het historisch-materialisme" en over "de filosofische grondslagen van het socialisme", zijn m.i. ook ondenkbaar zonder die invloed van Bolland en, mede via Bolland van Hegel.

Hoe is dit nu te verklaren? Ik denk dat men het het beste uit die tijd kan begrijpen. In de tijd vóór de eerste wereldoorlog stonden de dingen nog op hun plaats. Alle dingen van belang, alle "waarden" stonden zelfs op een voetstuk. Niet alleen de Koningin, Orde en

Gezag, niet alleen de Godsdienst en de Kerk, maar ook de Wetenschap, de Cultuur en de Kunst. Het waren allemaal heilige zaken die met hoofdletters werden geschreven. Je moest er niet met je blote tengels aankomen, minstens een nette das omdoen en glacéhandschoenen aantrekken voordat je deze statige en deftige en in ieder geval zo statisch op hun voetstuk staande zaken, benaderde. Bolland nu, heeft hier met zijn Hegeliaanse ontwikkelingsfilosofie een enorme douw in de goede richting gegeven. De gedachte dat alles geworden is, dat niets zomaar uit de lucht is komen vallen maar een ontstaansgeschiedenis heeft gehad, dat alles verandert.

Dit veranderingsidee is heel sterk bij Clara Wichmann aanwezig evenals het besef van het betrekkelijke van alle dingen, dat eruit voortvloeit. Maar ik zou er als een soort paradox aan willen toevoegen: "Clara Wichmann zocht en zag het betrekkelijke van alles, zonder dat zij de zaak zelf relativeerde". Zij zag het betrekkelijke van alle aspecten van het socialisme, van de cultuur. Maar de zaken zelf - het socialisme en de cultuur - waren voor haar van enorme importantie. Als zodanig relativeerde zij die niet.

Het anarchisme is, ik stipte het al aan, heel essentieel in haar anarchisme-opvatting en nooit een op zichzelf staande zaak. Het was meer dan een arbeidersbeweging, meer dan een politieke opvatting. Het maakte deel uit van een brede opvatting over de cultuur. Klaas Pit schrijft in de mooie reader die hij ten behoeve van deze lezingencyclus heeft samengesteld: "het anarchisme was voor Clara dan ook tevens een nieuw socialistisch cultuurverschijnsel dat de persoonlijke en de collectieve zelfbewustwording nastreefde". Zij hield zich met de hele cultuur bezig, wilde zich daarmee bezighouden. En daarbinnen zag zij het anarchisme als een drijfkracht om de hele cultuur te vernieuwen. Overigens was ook dit typerend voor haar tijd. Zelf heb ik mij wel afgevraagd of zij zich dit niet wat te gemakkelijk heeft gedacht. Ik geloof dat wij daar vandaag de dag wat sceptisch tegenover moeten staan. Dat wij voorzichtig moeten zijn met de gedachte dat sociale strijd, - ook strijd voor een bepaald beginsel - betrekkelijk eenvoudig tot versterking van de hele cultuur zal leiden.

Ik wil thans een aantal zeer concrete aspecten van Clara Wichmann's anarchisme behandelen. Voorop staat - ik noemde het al - dat zij steeds zocht naar een synthese. Een eerste belangrijk aspect is dat er bij Clara nooit sprake is van een individualistisch anarchisme, altijd van een sociaal anarchisme. Zij heeft een heel mooi opstel over Kropotkin geschreven (opgenomen in de bundel Bevrijding). Daarin zegt zij over Kropotkin's anarchisme iets dat heel kenmerkend en heel wezenlijk voor haar eigen opvattingen over het anarchisme is, namelijk: "bij hem betekent anarchisme vooral het vertrouwen in de zelf-ordende kracht eener gemeenschap". Het anarchisme als een zichzelf sturende, socialistische gemeenschap. Vandaar is het maar een stap tot een syndicalisme waarin arbeiders-zelfbestuur centraal staat. Het zelfordende is echter meer dan zelfbestuur en allemaal meebeslissen. Het is ook de gedachte, die, alweer, zowel bij Clara als Kropotkin leeft, dat de mensen in hun onderlinge betrekkingen door "trial and error" ervaringen tot een dynamisch evenwicht komen. Strubbelingen zijn niet uitgesloten, maar de mensen zelf kunnen die strubbelingen oplossen. Kropotkin gebruikt in zijn boek over de Franse Revolutie, het wat moeilijk te vertalen begrip "unordnung".

Het zit een beetje tussen de orde van onze maatschappij, de gereglemteerde orde, en de chaos in. Het is die zichzelf-creëerende orde. Ik heb dit begrip *unordnung* eens gebruikt in een verhandeling over de straat als sociaal-historisch verschijnsel omdat ook op de straat, zeker onder de voetgangers, een zichzelf regelende orde ontstaat. De zelf-ordenende kracht zet zich af, tegen de zelf-chaotiserende krachten van het liberale kapitalisme en anderzijds tegen de centraal georganiseerde chaos van het machts- en gezags-socialisme, zoals wij dat in Rusland kennen. Door het benadrukken van het sociale aspect van het anarchisme neemt Clara Wichmann een aparte plaats in binnen de groepen waarin zij zich bewoog. Zij maakte deel uit van een niet zo grote, maar in de tijd betekenisvolle groep van intellectuelen. Zij waren allen na de Eerste Wereldoorlog zoekende binnen het socialisme. Men vond hen bij de christen-socialisten, in de Bond van Revolutionair Socialistische Intellectuelen, bij de communisten en bij de religieuze anarchisten. Voorzover zij tenslotte voor het anarchisme kozen, hebben zij vrijwel allemaal de nadruk gelegd op eigen vorming, het vinden van een persoonlijke anarchistisch standpunt. Bij Bart de Ligt is dit heel duidelijk.

Clara Meijer-Wichmann was één van de weinigen onder hen die onomwonden koos voor het anarcho-syndicalisme. (Zelf sprak zij van het "nieuwe syndicalisme".) D.w.z. zij koos voor de concrete arbeidersbeweging die de zelforganisatie in de praktijk van zijn strijdwijze en van zijn organisatiestructuur naar voren haalde. Zij zocht naar hetgeen zich in anarchistische zin bewoog in de arbeidersbeweging, niet naar de zuiverheid van de eigen persoonlijke opvattingen. Daarbij zette zij zich ook af tegen een andere vorm van betrekkelijk individualistisch anarchisme. Dit groepeerde zich in die dagen rond het blad *Alarm* van de jonge Anton Constandse en stelde de betekenis van de revolutionaire persoonlijkheid centraal. Alarmisten verwierpen alle bestaande - ook anarcho-syndicalistische - organisaties. Die zouden de revolutie en het vormen van arbeidersraden afremmen. Constandse verabsoluteerde zo, in zekere mate, de arbeider als revolutionair individu.

Clara Wichmann vond dat weinig realistisch, zij keek naar hetgeen er concreet aan de gang was.

In een artikel - te vinden in de selectie van Klaas Pit 9) - waarin zij anarchisme en syndicalisme bespreekt richt zij zich ("aanvallen" is een verkeerd woord bij haar) zowel tegen Bart de Ligt als Anton Constandse, die toch in veel opzichten antipoden waren. Wat het vertrouwen in de zelf-ordenende krachten aangaat is Clara actueel juist omdat de ontwikkelingen in de wereld een heel andere kant zijn uitgegaan. Met fatale gevolgen. Niet alleen in de communistische revoluties, ook in de nationale bevrijdingsstrijd in de derde wereld worden zij steeds, na de overwinning, naar de achtergrond geschoven en kapot gemaakt. Zij zou vandaag de dag zeer kritisch staan tegenover de derde wereld. Anarchisten hebben altijd stelling genomen tegen koloniale verhoudingen en imperialisme, voor bevrijding van kolonialisme. Maar ook tegen het ontstaan van nieuwe machtsstructuren in de "bevrijde" koloniën met hun autoritaire en centralistische systemen. Bijvoorbeeld t.a.v. de mentaliteit van de Sandinisten in Nicaragua tegenover de Misquito's, de Indianen die langs de Caraïbische kust wonen. Een mentaliteit van "Wij, de nieuwe revolutionaren,

wij vertegenwoordigen het algemeen belang en daar moet die Indiaanse gemeenschap zich maar ondergeschikt aan maken".

Clara Wichmann zou ten eerste dat algemeen belang volstrekt doorprikken - het is altijd het belang van een bepaalde groep, van de heersende groep. Zij zou er ten tweede op wijzen dat die Indianen alleen te winnen zijn voor de revolutie door aan te knopen bij de zelfordenende krachten die in zo'n Indiaanse samenleving zeker aanwezig zijn.

Een tweede kenmerk van het anarchisme van Clara Wichmann is de concreetheid. Dat bleek al uit de keuze voor de syndicalistische vakbeweging. Nu loopt door het hele anarchisme als een rode draad de behoefte concrete, praktische dingen te doen en de concrete mens op de voorgrond te stellen. U vindt het al bij Stirner, de voorloper van het individualistische anarchisme. Hij loopt storm tegen alle filosofische abstracties van zijn dagen. Daar tegenover stelt hij de concrete mens, zijn ik-zijn. Je vindt het bij Proudhon, die een praktisch begin maakte met een ruilbank zonder crediet. Je vindt het bij Bakoenin. Niet alleen streefde hij concrete revoluties na. In zijn hele filosofie stelde hij tegenover het abstraherend marxisme het concrete en waar-schuwde hij tegen de heerschappij van wetenschappelijke abstracties. Daarnaast loopt er een andere draad door het anarchisme die hier precies tegenin gaat en een voortdurend wegvluchten voor de realiteit is. In Nederland was die tweede draad er ook altijd. Een weghollen voor praktische idealen door een soort vlucht naar het hoge, nog niet te bereiken ideaal, naar het zuiver houden van het ideaal. Bij Bart de Ligt, die in veel opzichten toch zo dicht bij Clara staat, is dat wegvluchten duidelijk aanwezig. Clara neemt in haar geschriften steeds concrete onderwerpen ter hand. Er zijn weinig abstracte beschouwingen van haar. Zij heeft geen algemene theorie van het anarchisme geschreven. Als ze het over het strafrecht heeft begint zij met de misdadiger, de concrete persoon. Heeft ze het over het recht dan behandelt ze concrete wezens zoals de huisdieren, concrete zaken zoals het Russische familierecht. Gaat het over oorlog en vrede dan

sluit zij meteen aan bij dienstweigeraars. Schrijft Clara over sociale strijd dan leer je over concrete stakingen en acties, over de traditie van het syndicalisme. Die concreetheid zit ook in haar nuchterheid. Zo in de discussie met Henriëtte Roland Holst over het probleem van doel en middelen. De vraag of wij "rijp" zijn voor het socialisme beantwoordt zij hier uiterst nuchter, nee natuurlijk zijn wij dat niet, waren wij het wel dan hadden we de huidige chaos niet. Dat is dan ook het probleem niet. Probleem is wat we concreet moeten doen om tot die rijpheid te komen. Frappant is ook haar opstel over het Franse syndicalisme. Vrijwel alle intellectuelen die er over schrijven gaan uit van de abstracte theorie. Zij gaat uit van de concrete praktijk. De tweede alinea van haar opstel luidt: "het syndicalisme is in Frankrijk begonnen in de werkelijkheid der vakverenigingen en de theorie is pas later daaruit opgegroeid" 9) Dat is 65 jaar geleden geschreven en sindsdien zijn er hele bibliotheken over het syndicalisme geschreven waarin deze nuchtere constatering nog steeds ontbreekt. Die meeste auteurs beginnen nog steeds bij de grote theoretici, dikwijls bij G. Sorel die helemaal buiten die beweging stond, en een theoreticus over en niet van het syndicalisme was.

Het volgende - derde - kenmerk dat ik wil behandelen is het revolutionaire element. Het is op zichzelf heel interessant dat dit aspect aanwezig is bij Clara, die in al haar geschriften zo voorzichtig is, zo tastend is, de problemen altijd evenwichtig benaderd, nooit "wild" is en nooit uitvalt, noch naar personen, noch naar stelsels of ideeën. Je zou eerder verwachten dat zo iemand er eentje van de gulden middenweg is, maar dat is zij juist nooit geweest. In dat al genoemde opstel "Nog niet rijp voor het socialisme" komt haar visie op de revolutie heel mooi naar voren. De revolutie is voor haar nooit de eindstrijd waarvan sprake is in het beroemde lied "De Internationale" en die, als de eindstrijd gewonnen is, "morgen zal heersen op aarde". Zoiets paste niet in haar cultuurbeeld. Wel zag zij de revolutie als een noodzakelijke factor in de evolutie; zij vatte evolutie niet op als geleidelijkheid. Een evolutie verloopt volgens haar niet zonder revolutionaire processen. Die vergezellen de geschiedenis misschien niet permanent en constant. Zij meende echter zelf in een overgangstijdperk, een revolutionair tijdperk te leven en zij maakte zich de woorden van Henriëtte Roland Holst eigen: "het proletariaat moet strijdende rijpen en rijpende strijden". Clara waarschuwde tegen degenen die dat rijpen tegenhielden, juist uit angst voor mislukkingen en voor falen. Dergelijke voorzichtigen zag zij als tegenstander van het rijpingsproces. Daarbij moet u ook bedenken dat voor haar begrippen als "klassenstrijd" en "proletariaat" heel wezenlijk en reëel waren. Deze begrippen "klassenstrijd" en "proletariaat" zijn in de marxistische filosofie essentieel en ook in de syndicalistische. Op dat punt zijn syndicalisme en marxisme verwant. Deze termen waren meen ik, voor haar reëeler, levendiger dan nu, voor mij, het geval is. Althans in de Nederlandse en de westerse verhoudingen. Waarschijnlijk zou ook Clara er vandaag de dag wat anders tegenover staan. Maar ik ben er van overtuigd dat zij geen genoegen zou nemen met het werken in de smalle marges van de democratie. Zij zou altijd proberen de smalle marges te verbreden en te verbreken. Het zou aardig zijn haar "Nog niet rijp voor het socialisme" nog eens uit te geven en daarbij het woord "socialisme" steeds te vervangen door "vrede", dus "nog niet rijp voor de vrede". Haar opvattingen zouden nu leuk te gebruiken zijn tegen de voorzichtige tegenhouders van een rijpingsproces naar vrede, mensen die uit angst voor de Russen toch maar verder willen bewapenen of toch maar weer kernwapens willen plaatsen. Verder zijn haar argumenten te gebruiken tegen die tegenstanders van kernbewapening die de vrede verwacht van de regeringen, de Nederlandse, de Amerikaanse, de Russische.

Ik kom nu tot het vierde - en belangrijkste - punt van Clara's anarchisme. Haar "anarcho-feminisme" (of anarcho-feminisme, beide woorden worden thans gebezigd). Bij Clara zelf komt het begrip niet voor en eerlijk gezegd vind ik het een beetje gênant om over feminisme te praten. In deze lezingen-cyclus komt de filosofie, het strafrecht en het anti-militarisme aan de orde. Het gebeurt allemaal door mannen. Ik heb mij zorgvuldig buiten hun onderwerpen gehouden. Over het feminisme komt een vrouw praten. Uitgerekend daarover - zo zult u nu denken - wil hij als man zijn zegje doen! Helaas ik kom er niet onderuit omdat ik het zo essentieel vind, juist vanwege het anarchisme. Klaas Pit schrijft in zijn inleiding bij de reader dat de idealen uit haar feministische periode lijken te zijn meegenomen "in het grotere geheel van haar verdere ontwikkeling" 10).

Als ik hier over haar anarca-feminisme praat dan wil ik het ook niet hebben over haar feministische geschriften die u terugvindt in de bundel "Vrouw en Maatschappij". Hoewel mij van het hart moet dat ik deze geschriften typisch voor een vroegere feministische golf, nogal gedateerd vind.

Clara's anarca-feminisme zie ik in haar manier van anarchist-zijn en hierin is zij voor mij als anarchiste wel bijzonder actueel. Ik grijp nog even terug op dat beeld van het gouden meisje, op de Nachtwacht. Zij bewoog zich in een mannenwereld en dat geldt ook voor Clara. De arbeidersbeweging en de anarchistische beweging bewezen wel lippen-dienst aan de vrouwenemancipatie, het bleef een typische mannenwereld. Zoals Bart de Ligt Clara vergeleek met het gouden meisje, zo zou je de anarchistische wereld van haar tijd kunnen vergelijken met die mannentrop op de Nachtwacht, dat schuttersvaandel van Banning Cock.

Rembrandt heeft in zijn genialiteit deze mannen op een nogal anarchistisch moment getroffen. Ze staan nog niet hiërarchisch opgesteld en lopen een beetje door elkaar maar het geheel is typisch mannelijk. Allemaal zijn ze duidelijk overtuigd van het belang van hun groep, van de enorme betekenis van zichzelf. Je kan zelfs seksistische symbolen zien in al die pieken en donderbussen. Met een beetje wringen en passen kan je zelfs wel wat lijntjes trekken van zo'n burgerwacht uit de 17e eeuw in Amsterdam naar een anarchistische - maar even uitgesproken mannelijke-militie. Maar goed. Het interessante is dat Clara, die zich dus evenzeer als het gouden meisje in een mannenwereld bewoog, iets had, iets bijdroeg, dat iedereen gevoeld en aangevoeld heeft, wat ik nu haar anarca-feminisme noem, maar dat men in haar tijd gewoon nog niet in staat was om tot uitdrukking te brengen.

Al probeert men het wel. Haar vrouwelijk zijn wordt sterk benadrukt. Dat zit al in "gouden meisje". Bart de Ligt spreekt voorts van Jo Meyers in zijn mooie biografische schets over haar "grote schroom". Henriëtte Roland Holst pikt die "grote schroom" meteen op in haar essay over Clara 12), komt er voortdurend op terug en heeft het over het "typisch vrouwelijke" en dergelijke. Het is soms op het zoetelijke af. Ik geloof echter dat al deze uitdrukkingen op hun plaats vallen als je kijkt naar het hedendaagse anarca-feminisme. Dit anarca-feminisme heeft een dubbel aspect: het stelt enerzijds dat het feminisme anarchistisch moet zijn. Anders blijft het steken en wordt het nooit een volgroeid en volledig feminisme. Anderzijds stelt het tegenover de anarchistische beweging, dat het nooit tot een werkelijke anarchistische verdieping is gekomen omdat het historische anarchisme zich nooit los heeft kunnen maken van typisch masculine machtselementen.

Ik heb een bekende tekst van Peggy Kornegger, een Amerikaanse anarca-feministe.

"Anarchism: the feminist connection.." - helaas te lang om hier te citeren - er nog eens op nageslagen. Steeds kwam ik er Clara Wichmann in tegen. Om te beginnen het feminisme als een manier van met elkaar omgaan. Zonder te domineren, zonder elkaar te overheersen, zonder manipulatie. Een afwijzen ook van de typisch mannelijk subject-object relatie waarbij men probeert de andere als object in een

bepaald kader te plaatsen. In plaats daarvan de subject-subject relatie: het zich kunnen indenken in de positie van de ander, een zich bewust worden van het anders zijn van de andere en - in het algemeen - een diep respect voor het leven. Dan de duidelijke afwijzing van hiërarchieën en hiërarchisch denken. Een vorm van hiërarchisch denken is ook de opvatting dat alleen de rede een rol mag spelen zodat het gevoel wordt verdrukt en onderdrukt en aan intuïtie geen plaats gegund is. Als u de brief leest die Clara aan Bolland schreef 14) ziet u dat zij juist deze gevoels en intuïtie-elementen mist in de dogmatisering van de rede door Bolland. Voorts zit er in het anarcafeminisme het streven om tegenstellingen, die nu gepolariseerd worden, te verzoenen en op te heffen. Als voorbeeld noem ik actief-zijn en passief-zijn: kinderen en volwassenen: werken en spelen, spontaneïteit en organisatie: geestelijk gezond en gek. Het omvat een zoeken naar harmonie. Bij Clara kom je al deze aspecten van het anarcafeminisme tegen. Nogmaals, haar geestverwanten hebben het aangevoeld en bewonderden het in haar. Maar zelf wisten zij het doorgaans niet te integreren in hun "mannelijke" anarchisme. Heel frappant is hoe haar "manier-van-met-elkaar-omgaan" verschilt van andere socialisten en anarchisten. Bij haar is er altijd een luisteren naar de ander. Nooit is zij kwetsend, terwijl ze toch uiterst kritisch is tegenover de hele socialistische beweging. Dat was in haar tijd iets unieks. Eigenlijk ook nu nog. Bij communisten - en bij anderen - kom je nog steeds het beeld van hamer en aambeeld tegen: je bent een hamer en dan sla je, of je bent een aambeeld en dan wordt er op je geslagen. Typisch machtsdenken. Die mentaliteit is Clara totaal vreemd. De tegenstander behoudt altijd haar respect, zodat die tegenstander ook zijn zelfrespect kan behouden. Haar geschriften zijn een dialooginterieur waarin zij wel iedereen bespreekt en beoordeelt maar nooit iemand kapot maakt. Henriëtte Roland Holst schrijft dat haar oordeel "wél beslist, nooit echter aanmatigend of tartend is, zich nooit opdringt" 15) en voorts "het werk (van Clara) is altijd drie-eenheid van verklaring of interpretatie, kritiek en poging - tot - constructie, nooit enkele het ene of het andere 16). Hierin ligt de blijvende betekenis, ook voor de toekomst van het anarchisme, van Clara Meijer-Wichmann. Juist omdat zij, als het ware ongeweten, anarcafeministe was, zie ik haar als de zuiverste vertolkster van de anarchistische-idee in Nederland. Het is misschien geen toeval dat deze anarchistische-idee zich het best laat omschrijven door de titels van twee van haar geschriften met elkaar te verbinden. Dan krijg je: de bevrijding van mens en maatschappij.

R. de Jong

NOTEN

1. Zie Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, Clara Meijer-Wichmann herdacht, in Clara Meijer-Wichmann, Vrouw en maatschappij, Utrecht 1935, p. 52.
2. Bart de Ligt, Kerk, cultuur en samenleving. Tien jaar strijd, Arnhem 1925, p. 337.
3. G.J.P.J. Bolland, De teekenen des tijds, Leiden 1921, p. 14.
4. Mensch en Maatschappij, Voordrachten van Clara Meijer-Wichmann, Arnhem 1923.
5. (Klaas Pit), Clara Wichmann, Herdenkingsprogramma. September-oktober 1985. Bureau Studium Generale R.U. Utrecht en Universiteitsmuseum Utrecht, p. 45.
6. Kropotkin's anarchisme, opgenomen in Bevrijding, opstellen van Clara Meijer-Wichmann, Arnhem 1924, pp. 208-213.
7. Anarchisme en vakbeweging opgenomen in Klaas Pit, pp. 117-119.
8. Zie Klaas Pit p. 37-43 en in Bevrijding: pp. 98-102: Nog niet rijp voor het socialisme?; pp. 113-116: Over de betekenis van het middel voor het doel; pp. 192-207: Antwoord aan mevrouw Roland Holst.
9. Bevrijding p. 122.
10. Klaas Pit p. 18.
11. J.B. Meijer, Biografie pp. 5-76 in Clara-Meijer-Wichmann, Inleiding tot de Philosophie der samenleving, Arnhem 1925, p. 68.
12. H. Roland Holst p. 25.
13. Peggy Kornegger: Anarchism: the feminist connection pp. 237-249 in Reinventing Anarchy. What are anarchists thinking these days. Ed. by Howard J. Ehrlich a.o. London 1979.
14. Klaas Pit, 94-95.
15. H. Roland Holst, p. 13.
16. H. Roland Holst, p. 30.

Clara (tweede van rechts) met vriendinnen in de tuin van prof. Talma.

Clara Meijer-Wichmann als abolitioniste.

Clara Meijer-Wichmann heeft zeer veel over het strafrecht geschreven en men kan zonder moeite zeggen dat dit deel van het rechtsgebied het meest haar aandacht heeft getrokken. Reeds de dissertatie die zij in 1912 in Utrecht verdedigde, met als titel 'Beschouwingen over de historische grondslagen der tegenwoordige omvorming van het strafbegrip' getuigt van het grote belang dat zij aan de bestudering en dan vooral de uiterst kritische bestudering van dit fenomeen heeft gehecht.

Er zijn vele redenen geweest die haar belangstelling voor het strafrecht hebben gevoed. Ik wil daarbij voorbij gaan aan het wat gemakkelijke verklaringsargument dat haar grote belangstelling voor het strafrecht en deszelfs bestrijding vooral oorzaak zou zijn geweest door de omstandigheid dat haar latere echtgenoot Jo Meyer tijdens de eerste wereldoorlog als dienstweigeraar met de gevangenis zou hebben kennis gemaakt. Deze omstandigheid mag haar belangstelling hebben versterkt maar heeft haar niet veroorzaakt. Wel heeft uiteraard Jo Meyer zelf na de dood van Clara er veel toe bijgedragen dat zij als bestrijdster van het strafrecht lang na haar dood meer bekendheid genoot dan als rechts anarcho-syndicaliste. Onder criminologen is zij, naar mij voorkomt, steeds bekender gebleven dan bij anderen. Uiteraard was Clara als socialiste, en meer nog als anarcho-syndicaliste, bepaald niet tevreden met een rechtsorde die uitbuiting van zwakkeren toelaat en zelfs belooft, een rechtsorde die is gebaseerd op onderdrukking en geweldpleging. Strafrecht is geweldpleging kan men haar telkens horen zeggen. Bijzonder fraai kan men haar gedachten over onze rechtsorde aflezen in haar instemmende bijdrage over Tolstoi, maar ook in het ontroerende artikel over de rechtspositie der huisdieren, in haar bespreking van het nieuwe revolutionaire Russische huwelijks- en familierecht, die boeiende periode in Rusland welke voorafging aan het stalinistische tijdperk. Maar het duidelijkst kan men het leren uit wat ze over het strafrecht zelf zegt. Uit haar opmerkingen niet alleen over Tolstoi maar ook over Maria Montessori kan men afleiden hoe zij de gehele idee van straf, van een op strafsancities gebaseerde rechtsorde verwierp, ongeacht of straf nu bedoeld was als vergelding dan wel als opvoedingsmaatregel. Straf verminkt de mensen aan wie het wordt opgelegd en het ondermijnt recht en samenleving. Straf is in feite onrecht, waar ook en hoe dan ook.

Tegelijk kan men op vele plaatsen bij haar lezen dat het strafrecht een wapen is in de handen van uitbuiters, dat zij deze vorm van rechtsorde gebruiken om hun eigen belangen te verdedigen ten koste van zwakkeren en dat daarom juist de strafrechtelijke orde een pijler is van een verwerpelijke samenleving. De bestrijding van het strafrecht is daarom tegelijk de strijd voor een rechtvaardiger samenleving, bestrijding van het strafrecht is politieke strategie.

Maar juist de vaststelling van deze feiten doet de vraag rijzen of men aan het zo rijk geschakeerde denken van Clara Meijer-Wichmann wel

recht doet indien men in haar alleen de bestrijdster van het strafrecht ziet. Het is dan ook niet de bedoeling om haar bestrijding van het toen vigerende strafrecht los te zien van de algemene politieke, culturele en sociale ontwikkelingen. Clara verschilt juist daarin dat zij de rechtsontwikkeling in een algemeen politiek kader plaatst, in tegenstelling tot vele andere jurist-tijdgenoten die zich immers van die andere vooral politieke en culturele factoren niet bewust zijn, althans daarvan nauwelijks blijk geven. Clara politiseerde al haar uitspraken en daarin was ze haar tijd ver vooruit wat betreft het strafrecht. Haar tegenstanders denken alleen juridisch formeel en dragen als ze dieper willen gaan, alleen formeel wijsgerige argumenten aan. Dat maakt haar ook zo vele malen boeiender dan die gortdroge tijdgenoot Leo Polak met zijn liefde voor vergelding. Het schijnt dat er een openbare discussie was voorbereid tussen Clara en Polak, op de School voor Wijsbegeerte in Amersfoort maar door de dood van Clara is daarvan niets gekomen.

Clara heeft de bouwstenen aangedragen in haar andere politieke beschouwingen, die als zodanig kunnen dienen om een nieuwe rechtsorde op te bouwen waarin het strafrecht niet meer dienen kan om door criminaliteitsbeheersing en misdadafdefinities een verkeerde rechtsorde te handhaven, maar om juist een andere op gerechtigheid gebaseerde rechtsorde te bereiken en helpen ontwikkelen. Pas via die nieuwe rechtsorde kunnen we onszelf beschermen tegen criminaliteit. Wij die haar werk bewonderen, kunnen haar niet beter eren dan door haar werk niet alleen voort te zetten, maar vooral ook door na te gaan welke van de kernelementen in dat werk ons ook nu kunnen helpen om het strafrecht en de gevangenis niet alleen te bestrijden maar ook om iets anders daarvoor in de plaats te construeren. Het mag er dan op lijken of we Clara Meijer-Wichmann willen spannen voor het abolitionistische karretje van deze tijd. Ik denk echter dat zij niets liever gewild zou hebben.

Anderzijds moeten we oppassen om niet in een anachronisme te vervallen. Clara Meijer-Wichmann heeft veel geschreven waarin ze haar tijd decennia vooruit was, anderzijds kun je ook telkens weer lezen dat ze weliswaar geen kind van haar tijd genoemd kan worden (ze was immers op die tijd vooruit), maar wel dat ze te maken had met de feitelijke gegevens van de periode waarin ze leefde. Toch mogen we aannemen dat indien ze nu leefde en geconfronteerd zou worden met de gegevens die wij nu voor ons hebben, zij aanwezig zou zijn geweest op het internationale congres voor abolitie dat enige maanden geleden in Amsterdam is gehouden.

Wat zou zij daar gezegd hebben?

Om het denken van Clara over het strafrecht maar ook over de mogelijke alternatieven voor een ander soort rechtsorde die zij heeft overwogen of overwogen zou kunnen hebben, beter te doorgronden, moeten wij ons richten op enkele van haar basisgedachten. Ik heb er twee uitgenomen die, als ik mij niet vergis, ons niet alleen inzicht geven in haar bedoelingen maar die ook van fundamenteel belang zijn om ons helpen in de huidige tijd en bij onze huidige wetenschappelijke strijd. Ik meen die gevonden te hebben in de historische opvattingen van Clara en in haar anarcho-syndicalistische ideologie.

We beginnen met haar historische opvattingen. Clara verdedigde de zienswijze die naar zij zelf ook zegt al weer teruggaat op Heraklitus en uiteraard op Hegel, nl. dat de historische ontwikkeling nooit aflaat, dat morgen niet meer zijn zal wat vandaag is of gisteren was en dat wat zich als nieuw voordoet, soms weer het oude is in een nieuwe gedaante. Zelfs het socialisme, zo zegt zij zelf, zal weer op een dag verdwijnen en vervangen worden door een andere rechtsorde. Want alles wat ontstaat is waard dat het te gronde gaat. De geschiedenis, zo zegt zij in de lezingen 'Inleiding tot de filosofie van de samenleving', lezingen die zij hield in 1916 in de Internationale School voor Wijsbegeerte in Amersfoort, een plek waar zij kennelijk graag vertoefde, de geschiedenis is een voortdurend proces, waaraan en waarin we alle maatschappelijke verschijnselen kunnen waarnemen. Niets is er aan te wijzen, niets bestaat, geen enkel moment waarin zich niet alles reeds voordoet : elk ogenblik van de geschiedenisgang is als het ware een microcosmos, waarin alles kan worden aangetroffen wat de mens bezielt en nodig heeft. Het heden is daarom niet slaafs gebonden aan het verleden : het heden kan zelfs niet zondermeer verklaard worden uit het verleden : Clara is bewust tegen elke vorm van historisch fatalisme.

In zekere zin kan men uit de geschiedenisopvatting van Clara bijzonder veel, zo niet alles van haar denken afleiden. Haar opvattingen zijn consequent doordacht geweest en ze heeft ze nooit laten varen. Als ze in haar opvattingen langzamerhand van socialist en communist tot anarcho-syndicaliste werd, dan is dat gekomen omdat ze weer verdergaande consequenties trok. Dat elk ogenblik een microcosmos is, betekent voor haar een verdere stap naar het anarcho-vrijheidsbeleven. Het leuke bij het woord 'anarcho-' is overigens dat het zowel betekent de afwezigheid van een begin, van een verleden, als ook de afwezigheid van een autoriteit. De anarchist verwerpt de gedachte dat er ergens een begin zou zijn geweest waaraan hij dan slaafs zou zijn gebonden. Indien zo'n begin er al geweest is, dan is hij aan de structuur daarvan niet gebonden. Elk ogenblik is een microcosmos, elk ogenblik betekent voor de vrije mens dat hij telkens opnieuw beslissingen moet nemen, dat hij voor die beslissing ook elk ogenblik verantwoordelijk is maar dat ook elk ogenblik van zijn bestaan de materialen voor die beslissing voorhanden zijn. Hij blijft de verantwoordelijke mens, voor zichzelf en voor zijn God zou Clara als religieus anarchiste erbij hebben gezegd.

Maar het geluk ligt al evenmin in de toekomst. Wie afstand doet van het verleden doet dit ook van de toekomst, maar als beloning verwerft hij het heden. Clara werkt niet mee aan de illusie van ideologische wissels op de toekomst. Het gaat om hier en nu. Omdat elk ogenblik een microcosmos is, daarom verwerpt Clara de dwanggedachte van bestaande structuren die verdedigd zouden moeten worden. Er zijn geen eeuwige ordonnanties, geen eeuwige structuren, laat staan structuren of ordeningen waaraan mensen zouden moeten worden opgeofferd, via strafrecht en andere onderdrukkingsorganismen zoals oorlogsvoering of beperkende gezindsdwang. Veel meer dan de orthodoxe christenen uit haar periode wist zij maar al te goed dat strafrecht er niet altijd is geweest evenmin als het kleine gezin dat zo wonderwel pastte bij de

kapitalistische productiewijze, maar dat misdadigers en hun slachtoffers, evenals de vrouwen in haar benarde positie, via dat strafrecht opgeofferd worden aan de bescherming van de toevallig bestaande structuren en de daarin gevestigde belangen.

Omdat elk ogenblik dat voorbij gaat een microcosmos is waaraan elk individu deelheeft en waarvoor hij of zij verantwoordelijk is, daarom moet de individuele mens daarop worden voorbereid : geestelijke weerbaarheid is, zo zei zij samen met haar vriend Bart de Ligt, de eis van elk moment in de geschiedenis, zowel van mens als van samenleving. Elk ogenblik eist een zedelijk willen, een zedelijk streven. Maar dat zedelijk willen, die zedelijke verantwoordelijkheid mogen we niet tot uiting brengen door straf of dwang, maar door solidariteit : dat is het syndico argument in haar anarcho syndicalisme : dat zijn de wapenen van de geest. In de strafrechtelijke praktijk wordt weliswaar aan de delinquent de rekening voorgehouden die het gevolg is van zijn verantwoordelijkheid, maar verder laat men hem of haar in de kou staan, in een samenleving die solidariteit eerder onderdrukt dan aanmoedigt. Wanneer er werkelijk solidariteit heerst, wanneer de mensen het zedelijk willen ervaren als het samendragen van de verantwoordelijkheid dan is straf niet meer nodig, ja dan is straf een hindernis geworden naar een behoorlijk samenleven.

Natuurlijk heeft Clara oog gehad voor zogenaamde sociale oorzaken van de criminaliteit, vooral de sociaal economische. Maar ze was te intelligent en te wijs om ooit te denken dat bij het verwerklijken van minimum eisen op dit gebied (verkorting van de werkweek, verbetering van de volksgezondheid en de woningtoestanden etc.) de criminaliteit navenant verdwijnen zou. Want elke tijd brengt haar eigen criminaliteit voort : wat gisteren crimineel was, zal het morgen niet meer zijn. Eigenlijk was ze het eens met de toenmalige antirevolutionaire minister van Justitie Van Heemskerck, die in de Tweede Kamer had gezegd, dat het menselijk hart en deszelfs verdorvenheid een belangrijke oorzaak van criminaliteit was. Maar, voegt ze er nuchter aan toe, dat menselijk hart reageert in elke nieuwe situatie weer op een andere manier. Elk ogenblik is immers een microcosmos en eist weer een nieuwe stellingname.

Het zou voor sommige mensen erg prettig zijn indien er vaste en onveranderlijke grootheden waren, die aan de mens en aan de samenleving een zalige rust zouden geven. Maar die zijn er niet en het is zinloos er naar te streven. Clara is en dat maakt haar zo boeiend, de volkomen tegenpool van de eeuwige Spieser, de kleinburger die zijn schaapjes op het droge wil houden. Het past de mensen immers niet om hun rust te verkrijgen uit de onrust en de onderdrukking van anderen. Want er is in de geschiedenis geen enkele onveranderlijke grootheid.

Heel fraai toont Clara dat aan uit voorbeelden ontleend aan de idealen van het verlichtingstijdperk. Toen dachten de idealisten dat ze voor altijd het antwoord hadden gevonden, dat het licht voor altijd was opgegaan nadat de mensheid voordien altijd in het duister had gewandeld. Wat wilt u, mijnheer, had Voltaire gezegd, wij leven pas enkele tientallen jaren. Alsof de mensen voorheen niet leefden. De Verlichtingsidealisten hebben in veel dingen hun zin gekregen maar

het is in veel opzichten misgelopen. Tegenwoordig weten wij dat veel beter door nieuw historisch onderzoek dan Clara dit weten kon. Wij kunnen ons nu nauwelijks meer voorstellen dat de gevangenis uit idealisme is ontstaan en dat de staven der eerste gevangnissen door idealisten vaak uit mensenvrienden waren samengesteld. Wij weten nu namelijk wat het geworden is. Toch is Clara niet zo kinderachtig om de idealisten van toen hard te vallen. Als men het verleden hard valt op basis van huidige kennis, velt men tegelijk een oordeel over zichzelf.

Maar wie wel door Clara worden aangevallen, zijn de mensen uit haar eigen tijd die beweren en doordrammen dat Beccaria, Voltaire en tutti quanti van de Verlichting, eeuwigheidswaarden hebben uitgesproken en dat wij gehouden zijn die voor altijd te bewonderen en na te volgen. Wat mogelijk passend was voor hun tijd, behoeft het niet meer op gelijke wijze voor de onze te zijn. Natuurlijk was het goed om een eind te maken aan vorsten, absolutisme en om rechterlijke en wetgevende willekeur te vervangen door rationele bestraffing. Maar als men een eeuw later nog steeds hetzelfde wil doen, is men of een Don Quichotte of men offert mensen op aan het handhaven van een langzamerhand weer terecht terugwijkende rechtsorde.

Wat ons uit het hart gegrepen is, blijft toch Clara's opmerking dat rechterlijke vrijheid die tot de achttiende eeuw tot groot onrecht kon leiden, nu weer een groot goed kan zijn, zoals het dat ook vroeger geweest is voordat het vorsten- en staatsabsolutisme zich groot maakte. Clara bewondert de zogenaamde Freirechtschule, een richting die zoals men weet het nauwelijks gemaakt heeft. Wat haar daarin aantrok, was de gedachte dat het recht telkens opnieuw, continu en nimmer aflatend, zijn eigen rechtsorde op de helling moet laten staan. Rechtsorde is niet een gebouw waaraan langzaam gestadig wordt gearbeitet, geen toren van Babel, maar een telkens nieuwe ons provocerende uitdaging. Rechtszekerheid is alleen mogelijk tegen de achtergrond der verandering, anders verkeert het weer in onderdrukking en uitbuiting.

Clara heeft de zogenaamde moderne strafrechtsschool bewonderd maar tegelijk wist ze dat ook deze school tot dwang zal verharden en we weten maar al te goed dat ze gelijk heeft gekregen zoals iedereen gelijk krijgt die weet dat het ogenblik een microcosmos is en daaruit de consequentie trekt. Reeds heeft ze haar twijfel uitgesproken uit het onbepaalde vonnis, dat in vele landen tot groot onrecht heeft geleid, zoals bij ons de Terbeschikkingstelling. Steeds weer wijst ze op de noodzaak tot proportionaliteit. Ik vind het jammer dat zij het bijbelse taliobeginsel nog uitlegt als vergelding, dus geweldpleging, terwijl we sedert Buber weten dat het ook proportionaliteit betekende in een tijdperk dat het strafrecht nog vorstelijke uitzondering was en geen rechtsregel. Maar als we weten dat ook tegenwoordig nog zo vele mensen die beter zouden kunnen weten, koppig denken dat de bijbel gewelddadige vergelding als plicht voorstelt, wat kan men dan Clara kwalijk nemen.

Ondanks haar radicaal linkse denkbeelden, staat Clara wel erg ver af

van het leninistisch marxisme. Daar wordt immers geschiedenis voorgesteld als een onontkoombaar gegeven, een ontwikkeling in dialectiek waaraan niet te tornen valt en waaraan de mens dan ten offer valt voor zijn eigen bestwil. Het leidt tot dwang en, daarin heeft ze gelijk gekregen, het leidt opnieuw tot een intensivering van het strafrecht. Uit strafrecht kan niets goeds voortkomen, ongeacht tot bescherming van welk rechtsgoed het ook gebruikt mag worden.

Uit haar opmerkelijke wijsgerige geschiedenisopvatting heeft Clara echter een bijzonder heldere conclusie getrokken. Indien men niet automatisch moet proberen om het heden te verklaren uit het verleden en indien men de mens niet aldus moet 'vastbinden' op het of op zijn/haar verleden, dan is een vergeldingsstrafrecht natuurlijk per consequentie onmogelijk. Want een vergeldende straf is immers het afmeten van een straf, een quantificering als het ware van een kwalitatief beoordeeld toegebracht kwaad dat in het verleden had plaatsgevonden. En die vastbinding aan dat verleden is zo fnuikend dat de misdadiger er ook bijna niet meer van loskomt. Het verleden wordt hem toegerekend. En het merkwaardige is dat de gemiddelde strafrechtsverdediger er nog trots op is ook dat hij die toerekening proportioneel verricht en dat er niet meer zo op los geslagen wordt, zoals dat vroeger, naar men dan gemakshalve aanneemt, algemeen gebruikelijk zou zijn geweest. Wat moeilijker wordt het indien men zich afvraagt wat Clara gedaan zou hebben indien zij nog de tijd gehad zou hebben om zich daar expliciet over uit te laten, om haar stelling : alleen wie de toekomst afwijst, verwerft het heden, waar te maken. Men zou hier uit moeten afleiden dat zij dan ook het zogenaamde doelstrafrecht zou moeten afwijzen. Dit doelstrafrecht, waarvan met name de moderne strafrechtsschool uitgaat en waarop ook het medische model (zoals wij dat tegenwoordig noemen) berust, wil straf toepassen met het oog op de toekomst van de samenleving en de dader. De samenleving moet beveiligd worden en de dader moet verbeterd worden. Daarop komt het kort gezegd neer, hoe zeer men ook van mening verschillen kan over de manier waarop dat zou moeten gebeuren.

Daar waar Clara het doelstrafrecht verdedigd heeft, placht zij nochtans er steeds weer bij te vermelden dat ook dit slechts een overgangsfase zou zijn, want alles wat is, verdient weer te verdwijnen. Doelstrafrecht is beter dan vergeldingsrecht, maar het is niet wat zij werkelijk zou willen. Clara wil een rechtsorde waarin de mens de gelegenheid krijgt, dus ook de misdadiger, om zelf verantwoordelijkheid te dragen, zelf de beslissingen te nemen, zelf zedelijk te willen zijn. Maar hoe zou nu een dergelijk recht er uitzien. Want Clara is de laatste om te beweren dat er zelfs bij de meest ideale anarchistische rechtsorde, er geen criminaliteit meer zou zijn. Hoogstwaarschijnlijk minder dan nu waar de rechtsorde zelf het slechte voorbeeld geeft, maar ze zal niet verdwijnen.

Enigszins kan men haar denken construeren, ook waar zij zich niet heeft uitgelaten, uit haar bewondering voor de helaas jong gestorven, Franse vitalistische filosoof Jean Marie Guyau. Met name zijn boek : 'Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction'. Net als hij gaat Clara ervan uit dat een rechtsorde zo moet worden ingericht dat aan

de mens alle gelegenheid gegeven wordt tot spontane vitaliteit, de kans om zijn lot in eigen hand te nemen. Een rechtsorde moet open zijn of ze mag niet zijn en moet dan alleen maar bestreden en nimmer gehandhaafd worden. Tegelijk moet in die rechtsorde de mogelijkheid voorhanden zijn dat elke mens zich zedelijk ontwikkelen kan, dat hij zichzelf en dat de anderen hem en hij de anderen daartoe opvoedt. Guyau voert aan dat een dergelijke zedelijke en rechtsorde alleen ontstaan kan indien de straf verdwijnt : en dat kan, want het is bij de religie ook gebeurd. Tegenwoordig zien we mensen religieus zijn uit eigen vrije verkiezing en hun religie is zuiverder dan die van vroeger die door straf en dwang werd opgelegd. Clara varieert op een woord van Augustinus : Zoekt het Koninkrijk Gods en doet wat gij wilt. Indien men het zedelijke wil en zoekt, dan doet men het zonder straf en dwang en doet het goede, ook zonder plichtsgevoel : dan is zelfs de plicht overwonnen.

Indien er dan nog criminaliteit plaatsvindt, als het ware per vergissing, dan zal de dader zelf aan de oplossing van het ontstane conflict willen meewerken, in solidariteit met de anderen. Hij zal niet rusten totdat het conflict dat hem van zijn medemensen scheidt, is verdwenen of een regeling daarvoor gevonden.

Daarom kan Clara ook helemaal die merkwaardige Leo Polak niet begrijpen die meent dat de dader genoeg aan de misdaad beleefd zou hebben en dat dit genoeg hem door de toevoeging van een vergelijkend leed moet worden afgenomen. Heeft Leo Polak ooit wel eens met een dader gesproken?

De normale mens, zegt Clara, handelt niet om een surplus te bereiken, een beloning, of om een straf te ontvluchten. Hij handelt omdat hij zo handelt.

Wat zo uit het hart gegrepen is, is de opvatting van Clara dat wij het voorbeeld moeten geven aan misdadigers die zo ver nog niet gekomen zijn om het zedelijke te willen. Laat de overheid beginnen want alleen dan zullen de zachte krachten zeker in het eind winnen. Gelukkig kende Clara deze dichtregel van Henriëtte Roland Holst, de mooiste die ooit in het Nederlands is neergeschreven.

Zoals vele andere critici van de samenleving in het algemeen en van het strafrecht in het bijzonder is Clara er niet toe gekomen om op één of andere manier te verduidelijken wat er nu precies in de plaats van het vigerende strafrecht zou moeten komen. Dit moet men Clara niet zo kwalijk nemen. Het simpele feit dat zij jong gestorven is, verklaart reeds een waarom. Eigenlijk mag men wel aannemen dat zij misschien toch tot het ontwerpen van een nieuwe rechtsorde t.a.v. de criminaliteit gekomen zou zijn. Toch is er bij haar, zoals bij vele anderen later en ook in onze tijd, een tendens merkbaar die begrijpelijk maar toch te betreuren is. In het socialistisch denken wil men nog wel een nieuwe rechtsorde preciezer aangeven, maar binnen het anarchistisch denken veel minder. Hier neemt men aan dat een rechtsorde eigenlijk niet van te voren te ontwerpen valt. Want elke rechtsorde, ze mag nog zo mooi zijn, loopt gevaar zichzelf om haar zelfswillen weer te gaan beschermen en te continueren ook als er al lang een fundamentele verandering nodig zou zijn. En dan wordt elke nieuwe rechtsorde weer het gevaar een knellende en ongerechtigheid brengende band te worden. Anarchisten beperken zich daarom vaak tot hun terechte kri-

tische opmerkingen en ze leven in de typisch anarchistische hoopvolle verwachting dat de mensen, indien de samenleving hen daartoe de mogelijkheid biedt, uit zedelijk willen het goede zullen nastreven. De wet is leugen, het menselijk leven wil vrijheid. Men maakt het daarmee helaas wel de tegenstanders erg gemakkelijk. Vaak zullen die weer zeggen : U heeft ons overtuigd, maar heeft U iets anders. Wij willen geen oude schoenen weggooien voordat we uitzicht hebben op nieuwe. Er zijn oude volkswijsheden te over die in dezelfde richting wijzen.

Ik weet dat dit probleem binnen anarchistische kringen altijd tot fundamentele discussies heeft geleid. Naar mijn gevoelen is Kropotkin eigenlijk de enige die geprobeerd heeft om een op anarchistische principes gegrond rechtsstelsel te ontwerpen.

Toch ben ik van mening dat Clara in dergelijke discussies toch de kant zou hebben gekozen van laat ik maar zeggen, de Kropotkin zijde : zij was toch te veel juriste in de beste zin des woords om het alleen maar te laten bij een soort anarchistische messiasverwachting. Bovendien was zij te veel activiste, daadmens om zich neer te leggen bij alleen maar kritiek. Ik houd het er op dat zij eenvoudig te jong gestorven is om tot nieuwe ontwerpen te komen.

Er moet bovendien nog iets bij gezegd worden. In haar tijd waren de sociale wetenschappen eenvoudigweg nog niet voldoende ontwikkeld om bij een dergelijk ontwerp stil te staan. Noch de sociale geschiedenis, noch de sociologie, noch de culturele antropologie konden in die tijd al de materialen aandragen die nodig zijn om de inspiratie te voeden voor vernieuwende ontwerpen. De huidige sociologie doet dat nog niet. De sociale geschiedenis daarentegen en vooral ook de culturele antropologie hebben in de laatste 60 jaar bepaald niet stil gezeten. De sociale geschiedenis heeft een aantal mythes over de strafrechtsgeschiedenis ontzenuwd, mythes die in de tijd van Clara nog algemeen werden aangenomen : we zijn tegenwoordig veel verfijnder ingelicht over het ontstaan van het strafrecht dan in haar tijd. Bovendien heeft de culturele antropologie onderzoek gedaan naar allerlei structuren van conflictoplossing in culturen waar het strafrecht in onze zin nooit of nauwelijks tot ontwikkeling is gekomen. Het strafrecht is een uitvinding typisch voor de Europese cultuur : maar wij hebben immers ook het kapitalisme uitgevonden. Ik wil niet zeggen dat we de agressie hebben uitgevonden, maar Europa heeft het wel tot ten minste drie wereldrijken gebracht die bepaald niet liefdadig tot stand kwamen. Wij zijn typisch een cultuur waar de vantielen voor het afvoeren van agressie maar mondjesmaat aanwezig zijn. Vandaar dat we zo graag agressie met agressie beantwoorden, en vandaar dat we dus strafrecht hebben. Velen onzer kunnen zich nog steeds niet voorstellen dat je geweld op een andere manier zou kunnen keren dan door tegengeweld : of dit nu van overheidskant komt of van de zijde der contestanten, men plaatst geweld tegenover geweld. We laten zelfs plaats voor geweld. Zelfs Clara is er niet helemaal uitgekomen, getuige één van haar laatste geschriften over het anarchisme.

In velerlei opzichten kunnen we dus verder gaan dan Clara in haar tijd nog kon. Het lijkt me voor de hand liggen dat we proberen aan

de ene kant naarstig te kijken naar de aanknopingspunten die zij ons met haar geschriften van toen al heeft aangereikt, en aan de andere kant proberen om haar werk voort te zetten door die punten nader uit te werken met gebruikmaking van ons meer weten.

Er is één punt waarover Clara zich tamelijk duidelijk heeft uitgelaten en waarvoor men juist in die tijd in vol vertrouwen meende een oplossing te hebben gevonden : dit betreft de zogenaamde restgroep of 'the remnant group' zoals de Amerikaanse abolitionisten dat noemen. Het betreft de zogenaamde onverbeterlijke misdadigers, zoals men toen graag zei, of de personen die door geweldpleging een direct gevaar opleveren voor hun onmiddellijke omgeving. Niemand verwacht dat we ons niet beschermen tegen direct levensgevaar. In Clara's tijd begon het medische model zich te ontwikkelen. Vier jaar na haar dood werd reeds de wet aangenomen die de verminderde toerekeningsvatbaarheid mogelijk maakte en daarmee de oprichting van behandelingsklinieken voor gestoorde delinquenten. In Clara's tijd was men nog optimistisch, wij zijn dat heel wat minder. Niet alleen dat het medisch model door te veelvuldige toepassing een groot gevaar is gaan betekenen : denk maar aan het zogenaamd onbepaalde vonnis dat in principe onbepaalde insluiting van personen toelaat en als het ware de deur wijd openzet voor misbruik wat dan ook is gebeurd. In Nederland vallen alle dingen altijd mee, maar in de Verenigde Staten en in de Sovjet Unie is het medische model op schandalige wijze voor politieke doeleinden gebruikt. Een gevaarlijk mens sluit je immers voor altijd op, althans voor zo lang hij gevaarlijk is : maar wat is een gevaarlijk mens.

Maar ook op een andere manier is het optimisme dat in Clara's tijd nog algemeen opgeld deed, ja zelfs nog tot ongeveer 15 jaar geldde voor de anti-psichiatrie zich baan brak. Wij weten nu dat behandeling van mensen in een situatie van dwang en opgesloten zijn de therapie onmogelijk maakt, ja zelfs de zaak erger kan maken. Therapie moet in zekere zin vrijwillig worden aanvaard. Als ze bij de mensen naar binnen wordt geduwd, gaan ze kokhalzen. Clara zou de eerste geweest zijn om dat toe te geven, maar enigerlei vorm van meer anarchistisch gerichte psychiatrie was er in die tijd nog niet. De situatie is tegenwoordig vrij uitzichtloos. We weten eenvoudig geen oplossing behalve dan maar opsluiten en dan gebruiken we liever het wat fraaiere woord : quarantaine. De voorstanders van het strafrecht zijn er als de kippen bij om onder verwijzing naar datzelfde strafrecht de mensenrechten te verdedigen en dan hebben ze nog niet eens ongelijk. De vergeldingstheorie had in elk geval het voordeel van de proportionaliteit : de delinquent moet en mag weten waar hij aan toe is, en eigenlijk zou hij moeten worden losgelaten als zijn tijd om is, gek of niet gek. Ook gekken hebben recht op vrijheid, evenzeer als ieder ander.

Van groot belang is het geweest wat Clara heeft gezegd over de soorten van criminaliteit die zij wil onderscheiden : die welke als het ware criminaliteit als zodanig zijn en die welke samenhangen met de bestaande maatschappij en rechtsstructuur. In een kapitalistische rechtsorde worden misdaden die zich tegen de structuur daarvan richten bijzonder zwaar bestraft. Dit is echter een soort criminaliteit

die verdwijnen zal met de bestaande rechtsorde. Juist omdat het strafrecht hier zo hard optreedt, is het daarmee één van de belangrijkste oorzaken van die criminaliteit zelf. Zolang er een strafrecht bestaat dat met harde hand een op zichzelf in het huidige tijdsbestek onrechtvaardige rechtsorde handhaaft kan datzelfde strafrecht op geen enkele manier verdedigd worden, laat staan verbeterd. Het zal echter vanzelf verdwijnen met een veranderde samenleving.

Ach, het is altijd zo jammer als mensen vroeg sterven en niet meer hebben kunnen meedoen aan wetenschappelijke ontwikkelingen die er na hen plaatsvinden. Na de dood van Clara heeft met name de culturele antropologie een sterke ontwikkeling doorgemaakt en we weten thans veel beter hoe er culturen geweest zijn en nog zijn waar de vergeldende straf eigenlijk nooit bekend geweest is, waar ventielen in de sociale structuur zijn ingebouwd, die eenvoudig voorkomen, dat er agressie, geweld en macht ontstaat. Ik denk aan het werk van iemand als Ruth Benedict die in haar baanbrekend werk over de Zuni cultuur laat zien hoe opvoeding zo is ingericht dat er nooit voorbeelden van agressie gegeven worden en situaties altijd voorkomen worden die agressie zouden kunnen deblokken. Agressie wordt daar niet met agressie beantwoord, zoals wij altijd doen die immers niets beters weten dan geweld met geweld en agressie met contra-agressie te beantwoorden : daarom krijgen wij geweld en agressie ook nooit weg. Het mooiste wat wij weten te bereiken is de gehumaniseerde agressie in het strafrecht. Ik denk aan het werk van Pierre Clastres, 'La société contre l'état', die laat zien hoe er culturen zijn waar geen macht kan ontstaan. Want zodra iemand macht gaat krijgen, wordt hij geacht grote feesten te geven en alles weg te geven wat hij bezit : dan verdwijnt zijn macht weer. Vele antropologen hebben inmiddels een veelheid aan structuren en mogelijkheden beschreven die in andere culturen in gebruik zijn en die dienen ter oplossing van conflicten en geschillen. Ze lopen uit op een van de palavers waar een gehele gemeenschap deelneemt aan eindeloze discussies met het doel om een oplossing te vinden waaraan zowel dader als slachtoffer kunnen deelnemen, aan de vele bemiddelingsstructuren die in zwang zijn.

Het is altijd zo jammer als een mens te vroeg sterft. Wat zou Clara niet hebben gedaan als zij nog minstens dertig jaar zou zijn blijven leven. Bij vooral de moderne cultuur-antropologen hebben haar ideeën later uitvoering gekregen. Clara zelf heeft alleen kunnen uitspreken hoe de problemen die nu zo onrechtvaardig door het strafrecht worden aangepakt, opgelost kunnen worden indien men de kanalen opent voor solidariteit, voor geestelijke weerbaarheid en voor zelfontplooiing van de mens. De culturele antropologie in haar dagen had nog niet voldoende feiten op tafel gelegd om aan dergelijke ideeën een goede inhoud te geven. Maar had zij slechts enkele jaren meer kunnen leven dan had zij nog het werk kunnen meemaken van twee andere vrouwen zoals Ruth Benedict en Margaret Mead die in alle opzichten haar geestverwanten zijn geweest. Ruth Benedict die samenlevingen heeft beschreven waarin agressie geen kans kan krijgen juist door in het opvoedingspatroon ingebouwde rituelen. Ik denk vooral

ook aan het werk van moderne antropologen als Pierre Clastres die net als Clara vervuld is geweest van bij het anarcho-syndicalisme levende idealen. Hij beschrijft strafrechtloze samenlevingen waarin de macht zich niet kan ontplooiën. Vooral Indiaanse samenlevingen hebben daarbij als studiemateriaal gediend, studies die in Clara's tijd nog onontwikkeld waren. Ofschoon Morgan reeds in de vorige eeuw op hen gewezen had. Ik heb bij Clara echter geen kennis van zijn werk aangetroffen, ofschoon hij veel invloed gehad heeft op Karl Marx.

In feit heeft het modern antropologisch onderzoek Clara gelijk gegeven. Ik denk daarbij aan haar achtste stelling die werd afgedrukt in haar Misdaad, Straf en Maatschappij. Zij zegt daarin dat een veranderende samenleving die aan de mensen de mogelijkheid gaat bieden om hun conflicten door onderling hulpbetoon op te lossen, tegelijk een mogelijkheid biedt om misdaad tegen te gaan en daarmee ook werkelijk te voorkomen.

De misdaad is zoals zij zegt een tekort aan bepaalde vermogens : misdaad is verkeerd gerichte activiteit. Dit is een gedachte die je ook later kunt aantreffen bij Kempe die in deze stad zo veel jaren de criminologie heeft gedoceerd. Indien een samenleving structuren biedt om die activiteit beter te richten, verminderd de misdaad in gelijke mate.

Maar nu komt de grote vraag; veel mensen die nieuwe alternatieven wilden in de zeventiger jaren verzandden vaak in de verzuchting : al die goede dingen die wij voorstaan, kunnen pas als de gehele samenleving veranderd is. Een fatalistische opvatting. Hoe heeft Clara hierover gedacht.

Het probleem in deze bewoordingen heeft zij zo nooit geformuleerd en ik denk dat zij ook dit fatalisme niet zou hebben gevolgd.

Strafrecht en samenleving staan in dialectiek tot elkaar. Als je alleen de samenleving verandert, en het strafrecht niet, dan verandert er niets. Het strafrecht is meer dan een functie van maar een bepaalde samenleving : je moet aan de verandering en verdwijning werken tegelijk met het werken aan de samenleving. Beide kunnen alleen tegelijk veranderen. Bij herhaling wijst Clara er op dat het strafrecht niet zo maar een gevolg is van één bepaalde productiemethode : zij was absoluut geen economisch deterministe, noch een neo-marxiste. Het strafrecht zal, als het niet bij de wortel wordt aangepakt, in nieuwe gedaante blijven voortwoekeren. Maar door aan de verandering ervan te werken, levert men tevens een bijdrage aan de samenleving en wel een fundamentele.

H. Bianchi

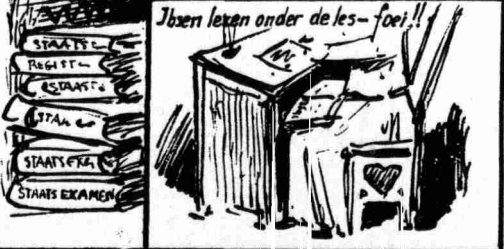

18-12-'12.

MENU.

Julienne soep.
 Viscpastei
 Lamscôteletten met
 Champignonsaus.
 Selderie met Mergbroodjes.
 Fasanen met Compôte
 Ananasgebak
 Vruchten.
 Nagerecht.

Joh. A. Moesman. lith.

Het persoonlijke in het denken van Clara Wichmann.

Wie een geboortedag van honderd jaar geleden herdenkt, heeft met de overledene zelfs niet de kabbalistische band precies een eeuw jonger te zijn. Tussen de geboortedatum van Clara Wichmann en die van de meesten van ons ligt minder dan één (Westers) mensenleven. Dat zij tijdgenote was van onze grootouders of zelfs ouders in hun jeugd, verklaart veel: zowel hoe vertrouwd haar gedachten ons zijn, als hoe hopeloos ouderwets ze ons aandoen.

Wat dat laatste betreft: ik wou dat het waar was. Als ik constateer dat Clara Wichmann's denken over vrouwen, huwelijk en gezin springlevend is, deel ik niet de verheugde opvatting dat zij haar tijd ver vooruit was. Maar evenmin kan dan de geruststellende bewering volstaan dat haar minder vooruitstrevende denkbeelden in het licht van haar tijd moeten worden gezien. Is het dan geen overleefde gedachte dat het moederschap de ware lotsbestemming van de vrouw is? Dat de man meer hersens heeft en de vrouw een grotere intuïtie? 1) Eerlijk gezegd, trek ik de ouderdom van die mystificaties ernstig in twijfel, wanneer ik zie hoezeer ze voorzien in bezweringen van juist in onze eeuw ontstane toestanden. Met 'onze' eeuw bedoel ik uitdrukkelijk die van Clara Wichmann en van ons. Misschien is het waar dat de tijden tegenwoordig sneller veranderen dan vroeger, maar Clara Wichmann hoort nog lang niet in het museum thuis. Haar tijd en de onze zijn, waar het gaat om de positie van vrouwen, ook om de rechtspositie van vrouwen, verschillende bedrijven van nog steeds hetzelfde toneelstuk. Daarom kunnen we met haar als met een van de onzen polemiseren. Ik kan wat dat betreft haar zelf aan het woord laten:

"Op het oogenblik doorleven wij dagen, waarin, na een tijd van ontwaken die 'vrijheid en gelijkheid' voor vrouw en man zocht en eischte, er een tasten is naar zelfstandig worden van het vrouwelijke zelve. (...) En zoo begaf zich dan de vrouw op vele terreinen, niet meer om daar de 'gelijke' van den man te zijn, maar om ervan te leeren wat zij er als vrouw te leeren had, en er te geven wat zij er als vrouw geven kon." 2)

Hoe heeft dit in godsnaam kunnen gebeuren? Clara meent: " (...) 'es ist bestimmt in Gottes Rat', dat de vrouw wier vrouwenleven ten volle vervuld wordt, niet haar heele werkkracht aan wetenschap of beroep of maatschappelijke werk zal kunnen geven." 3) "Aan den wortel", zegt zij elders, "van de arbeidsverdeling en cultuurverdeling tusschen man en vrouw ligt het verschil tusschen vaderschap en moederschap, waardoor bepaald is, dat steeds en te allen tijde beider aandeel in productie en consumptie van economische en geestelijke goederen verscheiden zou zijn." 4)

Hoe het mogelijk is dat zovelen met dit soort onhoudbare stellingen kunnen leven - ik spreek in de tegenwoordige tijd - leert misschien de overlevering van de wijze waarop Clara Wichmann dat kon. Er is een onmiskenbare samenhang in haar hele denken, in haar wereldbeschouwing en geschiedenisopvatting enerzijds en haar visie op hu-

welijk en gezin als instituties van de samenleving anderzijds. Geheel in de trant van de door haar vereerde negentiende-eeuwse filosofen schuwde zij een totaalconceptie niet en schrok zij niet terug voor het gigantische van sommige vraagstukken. Met een welhaast kinderlijke eenvoud echter (ligt daarin niet haar veelgeprezen ontwapenende charme, het blijkbaar ongevaarlijke van deze linkse revolutionaire?) bracht zij reusachtige afmetingen terug tot kleinere proporties, de kolossale wereld tot een rijkdom aan verschillende culturen, de geschiedenis tot een slingerbeweging, het hogere en het lagere tot twee die elkaar niet kunnen ontberen, leed en vreugd tot twee keerzijden van één medaille, man en vrouw tot ... daarop kom ik nog terug. Men verneemt weinig of niets van een wereldbeschouwing of geschiedenisopvatting in de tegenwoordige vrouwenbeweging, maar mij prikkelt de vraag of die niet - onuitgesproken - van eenzelfde eenvoud is.

Laat ik die vraag nog iets nader onderzoeken. De geschiedenis der mensheid, schrijft Clara Wichmann, "is goddank niet een geschiedenis van zich-als-bergen-ophoepende tradities alléén, maar is in haar hoogtepunten een geschiedenis - vol geestelijke glorie - van bevrijding van tradities." 5) En: "De bevrijding van het overgeleverde, het aanvaarden, het áándurven van het losmaken van dogma en traditie en phrase, welke ook - ze brengt een nieuw en veel dieper verband met het vroegere leven terug. Want ze geeft verband, niet met de leege schil van dat verledene, maar met het levend wezen ervan; met alle tijden, die waarlijk gelééfd hebben; met alle ware waarheden. Want alle waarheden, waartoe mensen in deze wereld gekomen zijn, zijn zeer verwant met elkander. Niet met de waarheden verwant zijn de dogma's, die ervan gemaakt worden, wanneer de waarheid in d e z e n vorm niet meer voor den nieuwen tijd deugt." 6)

Clara Wichmann trekt in haar werk voortdurend ten strijde tegen tradities, tegen orthodoxie en conventie. De ware verandering lag voor haar in de vernieuwing van het oude, de ware strijd ging voor haar om de bevrijding van "het Eeuwig-ware" 7) uit een vorm die "niet meer voor den nieuwen tijd deugt" ... en alweer moet ik onweerstaanbaar denken aan het streven van de hedendaagse vrouwenbeweging. Heeft de vrouwenstrijd eigenlijk ooit een andere inzet gehad dan bevrijding uit reeds te krappe keursjes, uit reeds te starre tradities en reeds achterhaalde conventies? Is daarom de geschiedenis ons steeds een stap voor?

Het antwoord hierop geeft mij - toegegeven, geheel buiten haar bedoeling - Clara Wichmann: "Nu de tijd van de veilige conventie voorbijgaat, nu het moeilijker valt uiterlijke banden nog te aanvaarden als ze hun innerlijke waarheid hebben verloren, nu is het leven vol van tragedies. Maar de talrijke echtscheidingen en verbroken verlovingsen en ongehuwden van onze dagen, ze zijn de prijs, waarmee de regeneratie van het gezin gekocht wordt. Wat schijnt het gezin te ondermijnen, helpt dus in werkelijkheid een beter gezin opbouwen. (...) Niet als doel-in-zichzelf hebben we dan ook den arbeid, de eigen geestelijke ontwikkeling, de economische zelfstandigheid der

vrouw en al wat daarmee verder samenhangt, op te vatten, maar als een d o o r g a n g s s t a d i u m om innerlijker, waardiger huwelijks- en gezinsverhoudingen te bereiken. (...) En van het allermeeste belang is tenslotte niet, dat de vrouwen economisch en politiek en geestelijk bezig zijn zelfstandig te worden, maar dat dit alles geleid heeft tot of bezig is te leiden tot een omvorming en verheffing van de gezinsverhoudingen." 8)

En elders luidt haar waarschuwing: "We zullen geen begrip van 'het gezin' halen bij de matriarchale volkeren van Sumatra, maar het alweer evenmin begrijpen wanneer we vergeten, dat het gezin zoals wij dat kennen slechts één verschijningsvorm is van vele. (...) Alles heeft zijn geschiedenis, waarin zijn wezen zich ontwikkelt." 9)

Het kost niet al te veel inspanning om in de nieuwe, verhevener gezinsgedaante die Clara Wichmann vóór zich zag, de omtrekken te herkennen van wat zij zich ziet ontwikkelen uit het "gezags-gezin" en benoemt als "het vrije gezin": " (...) vrouw en kinderen zijn niet meer volledig in het gezin 'opgeborgen', niet alle vrouwenvermogens behoeven meer door den huisarbeid te worden opgeëischt." 10) Maar wat was nu voor haar "het Eeuwige-ware", het onveranderlijke wezen van het gezin?

Hoewel zij met instemming Henriëtte Roland Holst citeert ("de moeder staat in 't hart van alle dingen"), 11) is het antwoord op deze vraag toch iets gecompliceerder dan het misschien lijkt. Interessant is in dit verband welke andere voorbeelden zij noemt, wanneer zij zegt: "Alle maatschappelijke instituten (...) hebben zich bij voortduring gevormd en toch hun wezen niet verloren." 12) Het zijn: bezit, eigendom, bewijs (in de strafvorderlijke betekenis, neem ik aan), straf en koningschap. Een verrassende filosofie toch voor een uiterst links socialiste (bezit? eigendom?), abolitioniste (bewijs? straf?) en (koningschap?) anarchiste. Maar, naar mijn idee, een denken waarmee zij haar standpunten wel degelijk te verzoenen wist. Wat Clara Wichmann namelijk overhield ná de afschaffing van bezit en eigendom, van het straffen en van de oorlog (over de afschaffing van het koningschap ken ik geen uitlating van haar, maar anarchisten zijn over het algemeen, dacht ik, niet erg verrukt van deze instelling) en ná de verheffing van het gezin, dat was het "kleine bestek" van de puur persoonlijke verhoudingen, waarin al die instellingen blijkbaar wortelen en waarin ze tot hun essentie kunnen en moeten worden teruggebracht. "Het kapitalisme", schrijft ze dan ook, "is een geesteshouding - en een leelijke; en de stand van alle andere maatschappelijke vraagstukken hangt met die geesteshouding samen. Wat ons ervan verlossen moet, is dan ook in laatste instantie: het vermogen tot een i n n e r l i j k e omwenteling, die de uiterlijke zal meebrengen." 13)

Ik houd 'het persoonlijke' voor een sleutelbegrip in heel het denken van Clara Wichmann, het meest pregnant tot uitdrukking komend in haar denken over het gezin, en ik vermoed dat deze 'knusse' uithoek van haar werk ten onrechte is verwaarloosd door degenen die in haar vooral de anarchiste of de strafrechtgeleerde willen zien.

Het 'persoonlijke' is voor Clara Wichmann tegelijk het individuele en het innerlijke, de 'persoonlijkheid' is het vergeestelijkte individu, opgevat in zijn uiterst concrete gedaante, want in zijn uniciteit, zijn afwijking van anderen, zijn geestelijke vrijheid. 14) Iedere tijd zoekt in het verleden "die momenten, waarop i n w e z e n hetzelfde is beleefd waarnaar hij nu strevende is." 15) "En", vervolgt Clara, "voor de maatschappelijke vragen van onzen tijd zijn dit: de Christelijke naastenliefde, en de broederschap der Fransche Revolutie. Maar die broederschap der Fransche Revolutie was een broederschap van abstract-gelijkgerechtigden, in abstracto gelijken. De broederschapsgedachte van onze dagen is die van de concreet verscheiden menschheid, van de ongelijken. De ongelijkheid der menschen is er zelfs een essentieel element in. Het wezenlijke van die broederschap is immers voor ons nu juist: dat wij ook d e n a n d e r i n z i j n a n d e r s - z i j n laten gelden."

Individualisering is voor haar dus: differentiatie; "de mate van differentiatie die door een bepaalde samenleving is bereikt" is de maatstaf van beoordeling van een samenleving als 'hoger' of 'superieur'. 16) Weer is het mij te moede alsof ik een tijdgenote hoor spreken. Maar zou die ook Clara Wichmann's consequente toepassing van deze denkwijze voor haar rekening nemen? Zoals: "En de bevrijding der vrouw bestaat niet hierin, dat men van alle verschillen tusschen man en vrouw zooveel mogelijk abstraheert, maar hierin, dat ook vrouwelijk wezen om zijns zelfs wille zich ontplooië, en niet alleen om der wille van een ander in bepaalde, door dien ander aangegeven banen ga." 17) Of: "Met iedere meerdere differentiatie der individualiteiten, met ieder hooger persoonlijk leven, met iedere toename van aesthetische eischen, vraagt het gezin meer innerlijke toewijding van de vrouw. Nog meer: het geheele hedendaagsche gevoelsleven en de plaats der vrouw daarin wijst eerder in de richting van een re-generatie dan van een oplossing van het gezin." 18)

Derhalve: "Zoo lijkt het gezinsleven en het moederschap zich niet te socialiseeren, eerder te individualiseeren, maar zeer zeker te vernieuwen, en wel op een wijze, die aan den eenen kant vanzelve een sterker aandeel in de maatschappij, aan den anderen een persoonlijke verdieping meebrengt - en vereischt." 19)

En weer elders: "Het vraagstuk van den geestesarbeid der vrouw gaat over het algemeene vraagstuk van de plaats der vrouw in de cultuur; het is geen zuiver arbeidsvraagstuk meer. (...) En juist dit gebied, waar arbeiden en niet-arbeiden ineenvloeien, waar de sfeer der persoonlijkheid is, is tegelijk de hoogste sfeer van verschil tusschen man en vrouw en verdeling van arbeid tusschen man en vrouw. (...) Deze cultuurarbeid der vrouw (...) valt ten slotte weer samen met hare taak in het gezin, voorzover iedere verdieping en verfijning der persoonlijkheid in laatste instantie dáár zijn vruchten afwerpt." 20)

Het valt niet te ontkennen, Clara Wichmann zag in de "beschavings-taak" van de vrouw een heroïsche taak, een taak "die zich misschien het best laat samenvatten als het omvormen van de algemeene cultuur

daarbuiten tot een innerlijk eigendom, dat in haar persoonlijke verhoudingen, in haar gezin, verwarmt, verlevendigt en verrijkt, en omgekeerd als het verpersoonlijken van de soms abstracte en geschematiseerde wereld daarbuiten - kortom als het zijn van wat Helene Lange noemt 'Vermittlerin persönlicher Kultur'." 21) Met de sterke toename van deze vrouwentaak begon voor Clara Wichmann langzamerhand "de vervulling der vrouwenbeweging: deze nieuwe vrouw begint op ieder gebied van gezin, maatschappij en cultuur een factor te worden; er begint in vele verschijnselen een meer vrouwelijke tint te komen. Maatschappelijk: als een meerder zorgen en erbarmen; geestelijk: als een sterker intuïtief begrijpen." 22)

In 1937, vijftien jaar na Clara's dood, schreef Henriëtte Roland Holst: "Clara Wichmann heeft geloofd aan een komende phase, waarin de kracht van het vrouwelijk-moederlijke levensbeginsel tot vollediger ontplooiing zou komen op alle gebieden van menselijk-maatschappelijk leven." 23) Elders in haar herdenking geeft ze daarvan een mooi voorbeeld: "De idee van het recht omvat een wijde spanning tusschen twee polen: de eene, die van het onvermurwbaar oordeel en de onverbiddelijke afwijzing; de andere die van toewijzing, van bescherming en deernis. In al haar arbeid als rechtskundige beweegt Clara Wichmann zich bij voorkeur om deze tweede pool van het recht, die men, in tegenstelling met de eerste, de vrouwelijk-moederlijke zou kunnen noemen." 24)

Bij dit alles behoeft het niet te verwonderen wat Clara Wichmann's grote probleem was. "Met de moderne economische ontwikkeling schijnt een lang proces voltooid: moederschap en economische productieve arbeid zijn tegenstrijdig." 25)

Deze probleemstelling is mijns inziens pas in deze eeuw een hardnekkige probleemstelling geworden. En nog steeds geldt de vraag die Clara Wichmann erop laat volgen: "De vraag is nu, in welke richting onze tijd te sturen heeft." En nog steeds lijken wij geen andere mogelijkheden te zien dan die zij zag ...

"Drie mogelijkheden zijn er in hoofdzaak. Die tot terugdringen der vrouwen, althans der gehuwde vrouwen, in het huisgezin; die tot omvorming van het gezin aldus, dat man en vrouw beiden economische arbeiders zouden zijn, en de vrouw economisch onafhankelijk van den man door eigen arbeid, terwijl de zorg voor haar huishouding en kinderen wederom de beroepsarbeid van andere vrouwen zou worden; en die, welke zoekt naar een wederzijdsche aanpassing van moderne maatschappij en oude vrouwenroeping, zoo, dat (hetzij dan langs den weg van het halfdagstelsel of anderszins) moederschap en beroepsarbeid daar, waar die laatste noodig is, weer zonder rampzalige gevolgen vereenigbaar zijn, terwijl de economische onafhankelijkheid der vrouw van den man volgens deze richting veeleer verwacht wordt van een als beroep opvatten van den arbeid der huisvrouw en moeder zelve, op grond waarvan deze recht zou hebben op een deel van het inkomen van haar echtgenoot." 26)

Ook die andere passage waarin Clara Wichmann deze drie alternatieven

uiteenzet, wil ik hier graag kwijt. "Met betrekking tot den arbeid der gehuwde vrouw dan is in onze dagen in hoofdzaak drieërlei richting aan te wijzen: eene, die belemmeren en terugdringen wil, desnoods met wettelijk verbod - en onder de voorstanders hiervan vindt men zoowel starre conservatieven als ook warme humanitaire, die van het verbod van arbeid van gehuwde vrouwen even gunstige resultaten en even weinig moeilijkheden verwachten als het verbod van kinderarbeid met zich gebracht heeft -; eene andere, lijnrecht daartegenover, die de geheele ontwikkelingsgeschiedenis van den vrouwenarbeid meent te zien uitloopen op een steeds sterker industrialiseering van het huishouden en medearbeiden der vrouw, óók der gehuwde, in den beroepsarbeid daarbuiten, en op het economisch onafhankelijk zijn der gehuwde vrouw van haar echtgenoot op grond van haar eigen arbeid -; ten slotte eene derde, die wèl erkent eene kentering in het huishouden en in het gezinsleven, maar daarin n i e t ziet een oplossing daarvan, n i e t een industrialiseering der huishouding en een socialiseering van het gezinsleven; die de economische zelfstandigheid der gehuwde vrouw liever tot stand wil zien gebracht door middel van het als volwaardig b e r o e p opvatten van haar huisvrouwen-taak en het haar toekennen van een r e c h t op een deel van het inkomen van haar echtgenoot; die een verhooging van het peil van den gemiddelden vrouwenarbeid verwachten langs dezelfde vele wegen, waarlangs die van 1813 af reeds hééft plaats gehad: verheffing der arbeidersklasse, verbetering van volksonderwijs, aandrang tot vakonderricht en vakorganisatie; en ten slotte in komende tijden van een maatregel, die tevens voor die gehuwde vrouwen, welke de nood tot arbeid drijft (en bij verbod dáárvan tot ànderen, slechter betaalden, ongezonder arbeid zou drijven, ook al kon een uitgebreide armenverzorging hier gedeeltelijk leniging brengen) een uitredding zou zijn - van den maatregel van het halfdagstelsel voor gehuwde vrouwen, een stelsel, dat breekt met het opbouwen der arbeidsvoorwaarden op mannen-arbeidskracht, met een arbeidsstelsel dat alléén berekend is op hen die den gehéelen dag er hun gehéele kracht geven kunnen." 27)

Het is duidelijk: Clara Wichmann opteert hier en in haar hele denken voor de derde 'oplossing'. Maar zolang we bevangen blijven door de keuze tussen deze drie kwaden, zullen de mystificaties die ik bezweringen noemde, naar te vreezen valt stand houden.

J. Bolten

NOTEN

1. Clara Meijer-Wichmann, Vrouw en Maatschappij, SUN reprint, Nijmegen, 1978, hierna te noemen: V & M, pag. 71 (De vrouw en de arbeid, 1912) en pag. 147 (Het vrouwenleven thans, 1913).
2. V & M, pag. 156 (De studie der vrouw, 1914).
3. V & M, pag. 158 (De studie der vrouw, 1914).
4. V & M, pag. 64 (De vrouw en de arbeid, 1912).
5. Clara Meijer-Wichmann, Mensch en Maatschappij, Arnhem 1923, hierna te noemen: M & M, pag. 4.
6. M & M, pag. 6.
7. M & M, pag. 6.
8. V & M, pag. 218-221 (De moraal in de maatschappij der toekomst, 1917).
9. Clara Wichmann, De verhouding der filosofie tot de samenleving (1916), opgenomen in: Herdenkingsbundel Clara Wichmann, uitgave van Bureau Studium Generale van de Rijksuniversiteit te Utrecht en Universiteitsmuseum Utrecht, 1985; aldaar pag. 102.
10. Clara Meijer-Wichmann, Het Russische huwelijks- en familierecht (1920), in: Bevrijding, Arnhem 1924, pag. 167.
11. Ibidem, pag. 187.
12. Zie noot 9.
13. M & M, pag. 63.
14. Clara Wichmann, Historisch materialisme en persoonlijkheid (1920), in: Bevrijding, Arnhem 1924, passim.
15. M & M, pag. 17.
16. In noot 9 a.w.; herdenkingsbundel pag. 99.
17. M & M, pag. 18.
18. Clara Wichmann, Het vraagstuk van den bedrijfsarbeid der vrouw in Nederland (1913), in: Tentoonstelling 'De vrouw 1813 - 1913', pag. 145.
19. V & M, pag. 128 (Het vrouwenleven thans, 1913).
20. V & M, pag. 71 (De vrouw en de arbeid, 1912).
21. V & M, pag. 128 (Het vrouwenleven thans, 1913).
22. V & M, pag. 150 (Het vrouwenleven thans, 1913).
23. Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, Clara Meijer-Wichmann herdacht, in: V & M, pag. 54.
24. Ibidem, pag. 46.
25. V & M, pag. 62 (De vrouw en de arbeid, 1912).
26. Ibidem.
27. V & M, pag. 116-117 (Het vrouwenleven thans, 1913).

Clara in haar kamer
Brigittenstraat 17

Frieden und Antimilitarismus.

Was Clara Wichmann von anderen Philosophen, Rechts- und Gesellschaftswissenschaftlern unterscheidet, ist, dass uns keiner ihr Denken zu erklären braucht. Wir nehmen ihre Schriften, ihre Artikel zur Hand - und siehe da: wir verstehen, was sie meint. Und häufig ist es zwingend, dass man ihr zustimmen muss. So ist es auch mit meinem Thema derart bestellt, dass jede mehr oder weniger kluge Zusammenfassung des Denkens von Clara Wichmann überflüssig ist. Sie selbst hat uns mit einigen Aufsätzen die besten Zusammenfassungen ihrer Vorstellungen und Ideen überlassen. Wir sollten sie lesen. (Ich denke in diesem Zusammenhang an Clara Wichmanns Kontroverse mit H. Roland Holst sowie an verschiedene Aufsätze, die in dem 1924 erschienenen Sammelband 'Bevrijding' leicht erreichbar sind.)

Da ohnehin jeder von Ihnen, verehrte Zuhörer, diese Aufsätze von Clara Wichmann kennt, scheint es mir gerechtfertigt zu sein, einige Einschätzungen zu geben, die das Thema aus unserer heutigen Sicht betreffen, wobei ich hoffe, zeigen zu können, dass der Bezug zu Clara Wichmanns Denken in keiner Weise künstlich oder an den Haaren herbeigezogen ist.

Ich möchte mit einigen persönlichen Bemerkungen beginnen.

Clara Wichmann zählt neben Henriëtte Roland Holst und Bart de Ligt für mich zu den frühen Zeugen dafür, dass es unabhängig von Gandhi und den traditionellen Friedenskirchen, die im institutionalisierten Christentum bezeichnenderweise Randgruppen sind, in den europäischen sozialen Bewegungen eine selbständig entwickelte Theorie einer gewaltlosen Gesellschaftsveränderung und Konfliktaustragung gegeben hat. Dieses Gewaltlosigkeitsverständnis war im wesentlichen abgeleitet aus den Erfahrungen mit dem großen sozialen Konflikt, der zu jener Zeit vorherrschte, nämlich aus den Erfahrungen des proletarischen Klassenkampfes. Wir wissen, dass derartige Schlussfolgerungen singular geblieben sind und dass die Gewaltfreiheitstheorie im allgemeinen Bewusstsein unserer Zeit kaum mit der Arbeiterbewegung verbunden wird. Dies hat seinen Grund in einer denkwürdigen Diskrepanz zwischen der Praxis und der Theorie des Klassenkampfes.

Revolution - das bedeutete in der Arbeiterbewegung zunächst immer die gewaltsame Machtaneignung durch das Proletariat. Im 'Kommunistischen Manifest' kann man es nachlesen, und im 'Kapital' stehen die berühmten Sätze: "Die Gewalt ist die Geburtshelferin jeder alten Gesellschaft, die mit einer neuen schwanger geht. Sie selbst ist eine ökonomische Potenz." Aber die waffentechnische Entwicklung und die Organisation des Heerwesens machten Fortschritte. In den 90er Jahren wies Friedrich Engels die Untauglichkeit des bewaffneten Aufstandes nach, dies im übrigen rückblickend schon für das Jahr 1848! Nun waren die 90er Jahre jenes Jahrzehnt, in dem in der Sozialdemokratie die Hoffnung aufkam, mit dem Stimmzettel die politische Macht erringen zu können. Die führenden Theoretiker der internationalen sozialistischen deutschen Arbeiterbewegung 'bewiesen' die sich angeblich als unvermeidlich einstellende Entwicklung, die - wie Dutzende anderer 'sicherer' Prognosen - tatsächlich nie eintrat. Zugleich aber ging der Klassenkampf praktisch - sozusagen 'auszerparlamentarisch' - weiter: Streiks, Boykotts, 1. Mai-Bewegung, Aufbau von Institutionen kul-

tureller Identität, Aktionen, bei denen verletzende Gewalt nicht stattfand. Das blieb den Unterdrückungsmaßnahmen der Herrschenden überlassen.

Kriegsdienstverweigerung war in der sich marxistisch verstehenden Arbeiterbewegung kein Thema, ja, sie galt als Narretei. Er könne nur von Nutzen sein, wenn die proletarische Jugend schieszen könne, argumentierte Karl Liebknecht. Nachzulesen unter anderem in der bekannten Debatte mit Domela Nieuwenhuis. Die proletarische Jugend würde schieszen: auf die proletarische Jugend Belgiens, Frankreichs, Englands, auf die Landarbeiterjugend Ruzslands. Engels hatte zwar schon am Ende des 19. Jahrhunderts die militärische Katastrophe, auf die die europäischen Staaten zusteuern würden, vorausgesagt, aber er glaubte noch an die revolutionsfördernde Wirkung eines solchen Krieges - einzig und allein für Deutschland allerdings.

So galt am Ende des ersten groszen Krieges die Hoffnung der Revolutionäre der Entwicklung in Deutschland. Die Revolution in Ruzsland würde nur durch die Unterstützung einer erfolgreichen Revolution in Berlin zu bewahren sein. Die Hoffnungen waren vergebens. Die Sozialdemokratie verschrieb sich weiterhin dem parlamentarischen Weg, an dessen Beginn in Deutschland die Mitarbeit an der Weimarer Verfassung und an dessen Ende die Weigerung, dem Ermächtigungsgesetz zuzustimmen, die einzigen Lichtblicke wurden. Bei den Kommunisten, die seither beanspruchten, die einzigen Revolutionäre zu sein, setzten sich jene durch - und vermutlich hätte dies auch Rosa Luxemburg nicht verhindern können - , die getreu der bolschewistischen Lehre und erschreckend engstirnig auf den bewaffneten Aufstand als der "höchsten Form des politischen Kampfes des Proletariats" setzten. Die Aufstände scheiterten, ja, muszten scheitern. Krieg als Auslöser von Revolution, der bewaffnete Aufstand, um die politische Macht zu erringen - das waren die Einschätzungen des revolutionären Marxismus. Das deutsche Proletariat war schliesslich ohne Handlungsorientierung und gelähmt, und seine Führer trafen verhängnisvolle Fehleinschätzungen, als die Nationalsozialisten legal (!) die Macht erlangten.

Auf dem Hintergrund dieser Hauptströmungen gab es revolutionäre Intellektuelle, die das Emanzipationsinteresse des Proletariats sehr wohl teilten, die aber aus der Praxis des Klassenkampfes für die Methode der Konfliktaustragung andersartige Schlussfolgerungen zogen. Sie vertraten die These, dasz der weitgehende praktische Verzicht auf physische, auf zerstörerische Formen von Gewaltanwendung im Klassenkampf (Streiks in ihren vielfältigen Formen, Boykotts, Demonstrationen usw.) nicht nur durch die sozio-ökonomischen Ansatzpunkte dieser Kampfmittel begründet wäre, sondern dasz von dem Gewaltverzicht möglicherweise noch eine besondere Wirkung hinsichtlich des gesamtgesellschaftlichen revolutionären Lernprozesses ausgehen würde. Und diejenigen unter den revolutionären Intellektuellen - aus der Sicht der Herrschenden waren (und sind) dies die 'gefährlichsten' -, die in bemerkenswerter Weitsicht nicht vornehmlich in der kapitalistischen Organisation der Produktion, sondern in der militaristischen Organisation des Staates den gesellschaftlichen Sündenfall wahrnahmen, sahen in der Gewaltlosigkeit das wesentliche Merkmal sowohl revolutionärer gesellschaftlicher Beziehungen als auch des revolutionären Weges selbst. Und damit sind wir zu Clara Wichmann zurückgekehrt.

Clara Wichmann war eine wirkliche, eine radikale Antimilitaristin. Sie teilte nicht die intellektuellen Ungereimtheiten des sogenannten 'Antimilitarismus' der marxistischen Tradition, wonach eine irgendwie geartete 'demokratische' Organisation und Kontrolle des Heerwesens oder später Rote Heere in den Händen einer proletarischen Avantgarde bereits Antimilitarismus ausmachen sollten. Für sie war die Kriegsdienstverweigerung nicht nur eine singuläre Verweigerungshandlung, sondern sie war Bestandteil und vielleicht der Kern einer umfassenden gesellschaftsverändernden Praxis. 1917 schrieb sie in dem Aufsatz "Over Oorlog en Vrede" u.a.:

"Nicht das Wissen warum, dasz der Krieg ein Ubel ist, kann Kriege verhindern, weder internationale Schiedsgerichte noch parlamentarische Kontrollkommissionen.

(...)

Dies ist nämlich der einzige Ausweg: hier und jetzt damit zu beginnen, selbst nicht mehr zu hassen, selbst nicht mehr zu vergelten."

Konkreter bedeutet dies:

"Hier und jetzt müssen wir damit beginnen, eine Gesellschaft zu schaffen, die sich nicht auf den Krieg vorbereitet; und das bedeutet nicht allein: die auf ein Heer und Kriegsbefürwortung verzichtet, sondern auch: deren ganzes wirtschaftliche und geistige Leben nicht mehr auf einen bewaffneten Frieden (und damit auf Krieg) hinausläuft.

(...)

Der Weg zum Frieden - zu einem Frieden, der diesen Namen verdient - besteht nicht darin, zu kämpfen, bis der andere durch äuzere Macht besiegt worden ist, sondern er besteht darin, damit zu beginnen, nicht mehr zu hassen."

Was dann im gesellschaftlichen Rahmen auf die 'nationale Wehrlosigkeit' hinausläuft, hat für den einzelnen die Konsequenz der Dienstverweigerung.

Hier wird ein Verständnis von gesellschaftlichen Veränderungsprozessen deutlich, das als Wesensmerkmal für alle Vorstellungen von einer gewaltfreien Gesellschaftsveränderung gelten darf: die Beziehung zwischen Ziel und Mittel. Martin Luther King hat beispielsweise davon gesprochen, dasz Mittel "Ziele im Entstehen", "Ziele im Werden" seien. Und Gandhi hat auf die Frage (vermutlich von einem westlichen Intellektuellen gestellt), welche Wege es zum Frieden gebe, geantwortet: "Es gibt keinen Weg zum Frieden. Der Frieden ist der Weg."

Im Zusammenhang mit der Diskussion über die Beziehungen zwischen Zielen und Mitteln - wissenschaftlich heiszt dies 'Ziel/Mittel-Relation' - hat mich bei Clara Wichmann ein Argument fasziniert, dasz ich seither häufig selbst benutze. Man könnte es als die 'Umkehrung der Beweislast' bezeichnen. Clara Wichmann argumentiert: Diejenigen, die behaupten, die angewendeten Mittel seien gegenüber den Zielen unmaszgeblich, indifferent, sollen eben dies beweisen. Wenn wir dies auf unsere gegenwärtige absurde, pathologische Gewaltkultur übertragen, so würde dies beispielsweise bedeuten: Wir müssen die Gewissen von jenen überprüfen, die Kriegsdienst ableisten wollen, und nicht das Gewissen von jenen, die ihn verweigern.

Gewaltlosigkeit war für Clara Wichmann kein abstraktes Dogma, sondern Gegenstand eines sozialen Lernprozesses, eine Stufe in der menschlichen Kulturentwicklung, in der die Menschheit zu der einzig menschengemäßen Form der Konfliktaustragung gelangen würde. Insofern - beispielsweise 1919 in dem Aufsatz "Anti-militarisme en geweld" - konnte sie auch zugestehen, dass Gewalt in der Menschheitsgeschichte durchaus auch eine fortschrittliche Funktion gehabt haben konnte. "Wenn wir die Dinge so sehen, dann folgt daraus selbstredend, dass wir Gewalt als einen historischen Faktor anerkennen, dass wir wissen, dass mancherlei Relativ-Gutes in der Geschichte durch Gewalt zustande gekommen ist, ja, dass selbst mancherlei Heldenhaftes mit Gewalt verbunden war. Aber deshalb brauchen wir ja nicht ewig dabei zu bleiben. Es geht um eine weitere Entwicklung, um eine Steigerung."

Und in eben diesem Aufsatz, also 1919, schrieb sie - man könnte meinen, Gandhi hätte bei ihr abgeschrieben - :

- "1. dass es sehr wohl besser sein kann (obwohl es nicht immer so ist), gegen ein Unrecht Gewalt zu gebrauchen, als überhaupt nichts dagegen zu tun; aber dass es in jedem Fall noch wesentlich besser ist, dass Unrecht auf eine andere Weise zu überwinden.
2. dass Gewalt selbst wieder gewalttätige Kräfte weckt."

Clara Wichmann hatte ein ausgeprägtes experimentelles Verständnis von gesellschaftlichen Veränderungsprozessen. Die häufig bei Intellektuellen anzutreffende Haltung, vorbedachte alternative gesellschaftliche Modelle zu entwerfen und anzustreben, war ihr fremd. Auch der Grundsatz und die Praxis der Gewaltlosigkeit würden sich nach ihrer Meinung erst entwickeln müssen. Dabei würde es Fehler und Fehlentwicklungen geben. Auch für die Gewaltlosigkeit dürfte gegolten haben, was Clara Wichmann im Zusammenhang mit dem Problem schrieb, ob die Menschen reif für den Sozialismus seien:

"Eine entwickelte sozialistische Gesellschaft wird es erst dann geben, wenn die Menschen für sie reif sind. Aber der Übergang zu einer solchen Gesellschaft wird möglich sein mit einer Menschheit, die im Begriff ist, reif (- vielleicht sollten wir heute 'bewusst' sagen -, G.J.) zu werden."

Ich kann es mir hier ersparen, in Einzelheiten auf die Kontroverse Clara Wichmanns mit Henriëtte Roland Holst einzugehen. Ich möchte nur einen Punkt besonders betonen, der bis heute in der Debatte über revolutionäre Gewaltanwendung eine kritische Rolle spielt, der Gesichtspunkt nämlich, dass das Propagieren von revolutionärer Gewalt den Charakter einer sich selbst erfüllenden Prophezeiung habe: "Bewaffneter Bürgerkrieg wird zur historischen Wirklichkeit nicht durch den Gang vielerlei objektiver Geschehnisse, sondern auch dadurch, dass er immerfort als notwendig gepredigt wird (...) und sich dadurch in den Köpfen festsetzt und so die Entwicklung anderer Kampfmittel, die auf dem Okonomischen Gebiet liegen, vernachlässigt wird."

Clara Wichmann ist meiner Kenntnis die erste Theoretikerin der Gewaltfreiheit, die diesen Gesichtspunkt in die Gewaltdebatte eingebracht hat.

Auch wenn wir in einer vorläufigen Zusammenfassung feststellen können, dass Clara Wichmanns Einsichten in die Mechanismen und das Wesen einer gewaltlosen Gesellschaftsveränderung sich ohne weiteres an dem Gewaltfreiheitsverständnis eines Gandhi oder Luther King ebenso messen lassen können wie an den Ergebnissen der wissenschaftlichen Aufarbeitung von Erscheinungen gewaltloser Konfliktaustragung, so können wir nicht ohne weiteres einen Bogen aus ihrer in unsere Zeit spannen. Die sozialen und politischen Probleme haben sich nämlich, so denke ich, verschoben und aussergewöhnlich verschärft. Was die Möglichkeiten von Kriegen betrifft, so hatte Clara Wichmann nur - wir müssen 'nur' sagen - den ersten grossen Krieg dieses Jahrhunderts vor Augen. Sie kannte nicht den zweiten, nicht die Massenvernichtungsmittel, nicht die dramatische Ausbeutung der 3. Welt, nicht die Umweltzerstörung; sie kannte nicht die Potenzierung des staatlichen Terrors in diesem Jahrhundert, nicht die Perversion des Sozialismus; und sie konnte nicht ahnen, dass es so etwas wie Konsumgesellschaften geben würde, in denen auf subtile und sehr nachhaltige Weise den Menschen weisgemacht wird, dass irgendwelche modischen Orientierungen und Unterhaltungsprogramme im Fernsehen ihre eigentlichen Bedürfnisse darstellen würden.

Ich vertrete die These, dass wir es in unserer Gegenwart mit einem neuartigen grundlegenden gesellschaftlichen Konflikt zu tun haben, zu dessen Kennzeichnung ich eine Aussage von Clara Wichmann abwandeln möchte. Sinngemäss hat sie einmal geschrieben: "Jeder Mensch hat ein Recht auf Befreiung." - Ich möchte sagen, um den neuen Konflikt zu kennzeichnen: Jeder Mensch hat ein Recht auf Leben. - In diesem Sinne lautet der Kern meiner These:

Die Entwicklung der Massenvernichtungsmittel, ökologisch unangepasste Produktions- und Lebensformen, human desorientierte Wissenschaften im allgemeinen, immer umfassendere staatliche Herrschaftsansprüche -- dies alles bedroht, durch politische und ökonomische Strukturen gefördert und geprägt sowie vielfältig miteinander verflochten, die Existenz und die natürlichen Lebensbedingungen der gesamten Menschheit. Diese Bedrohungen haben einen neuen sozialen Konflikt geschaffen, der andere historische Konflikte überlagert und der mit den bisherigen emanzipatorischen Interpretationen und Prognosen des Geschichtsverlaufs weder erklärt noch gelöst werden kann. Angesichts dieser universalen Bedrohung beginnt sich auf der Grundlage eines neuen Bewusstseins eine neue soziale Bewegung zu entwickeln, eine 'Lebensbewegung', eben der Zivilismus.

Die zivilistische Bewegung findet ihren gesellschaftlichen Ausdruck in der internationalen Friedens- und Bürgerrechtsbewegung, in der Ökologiebewegung sowie -- bisher auf die westlichen Industrieländer beschränkt -- in der 3. Welt-Bewegung und in einer Vielzahl von alternativen Experimenten im Bereich der Produktion und Reproduktion. Noch in unterschiedlichem Masse bewusst wenden die Menschen bei der Durchsetzung ihrer Ziele und Interessen Methoden der gewaltfreien Aktion an. Die sozialen Träger des Zivilismus sind nicht bestimmte Schichten oder Klassen, sondern tendenziell alle Menschen. Soweit die Grundthese, nun einige Erläuterungen.

1.

Die Erscheinungsformen emanzipatorischer Konflikte sind durch Ungleichzeitigkeiten gekennzeichnet. Als sich im 19. Jahrhundert in England die Ausbeutungsverhältnisse der kapitalistischen Indus-

triegesellschaft in ihren unmenschlichsten Erscheinungsformen herausbildeten -- für Marx und Engels das Anschauungsmaterial --, bestanden in den Südstaaten der USA und in anderen Gebieten der Erde noch Sklavenhaltergesellschaften, gab es, um nur das exponierteste Beispiel zu nennen, um zaristischen Rußland noch mittelalterliche feudale Abhängigkeiten und brutalste staatsterroristische Unterdrückung.

Solche Ungleichzeitigkeit stellt sich am Ende des 20. Jahrhunderts nicht anders dar. Noch immer gibt es in vielen Teilen der Erde feudale oder quasi-feudale Abhängigkeitsverhältnisse. In zahlreichen Staaten stehen grundlegende Menschenrechte nur auf ohnehin wertlosem Verfassungspapier. Die Kämpfe gegen die Praxis der kapitalistischen Ausbeutung sind weltweit längst noch nicht erledigt. Insbesondere jene Konflikte, die in der internationalen Gesellschaft durch die Aufstände der hungernden Massen entstehen werden, lassen sich erst erahnen. Dennoch werden all diese Konflikte objectiv überlagert und zunehmend mitgeprägt durch jene Bedrohungen, die durch den Rüstungswahnsinn und die Naturzerstörung gegeben sind. Die Geschichte ist zu neuen Problemen übergegangen. Die Sicherung der Existenz der Menschheit ist der Hauptgegenstand zukünftiger sozialer Auseinandersetzungen. Diesen neuen emanzipatorischen Konflikt zu manifestieren und auszutragen ist die geschichtliche Aufgabe der Menschen in den ökonomisch entwickelten Gesellschaften, wie deren Eigentumsverhältnisse an Produktionsmitteln auch immer gestaltet sein mögen.

Die sozialen Konflikte unserer Zeit, insbesondere in unserem geographischen Raum, belegen, was im übrigen auch schon Clara Wichmann dargelegt hat, dasz die Produktionsverhältnisse oder, mit Engels gesprochen, die "ökonomische Bewegung" eben nicht die einzig und letztlich bewusstseinsprägenden Faktoren sind. Die Produktionsverhältnisse sind nicht der bestimmende Faktor der geschichtlichen und gesellschaftlichen Entwicklung, sondern einer der bestimmenden Faktoren. Diese Feststellung schlieszt nicht aus, dasz zu bestimmten Zeiten die Produktionsverhältnisse, insbesondere deren Veränderungen, die sozialen Erscheinungen, namentlich das menschliche Bewusstsein und die vorherrschenden Konflikte, entscheidend prägen. Dies war sicher in der Phase der Industrialisierung in Europa der Fall, während in der Gegenwart eine vergleichbar revolutionäre Veränderung der Produktivkräfte wie jene, die durch die Dampfmaschine eingeleitet wurde, nämlich die elektronische Datenverarbeitung, in den kapitalistischen Gesellschaften ungleich weniger Konflikte hervorruft. Dennoch sind die Gesellschaften durch ein hohes Konfliktniveau gekennzeichnet.

Was sind nun neben den Produktionsverhältnissen mögliche andere bestimmende Elemente für historische Entwicklungen? Bei der Antwort auf diese Frage ziehe ich eine These von Erich Fromm heran:

"Gesellschaftliche Veränderungen und Revolutionen werden nicht nur durch neue Produktivkräfte hervorgerufen, die mit älteren Formen der gesellschaftlichen Organisation in Konflikt geraten, sondern auch durch den Konflikt zwischen unmenschlichen gesellschaftlichen Zuständen und den unveränderlichen fortbestehenden menschlichen Bedürfnissen. Man kann mit dem Menschen fast alles machen, aber doch nur fast alles. Die Geschichte des Kampfes des Menschen um seine Freiheit ist die aufschlussreichste Manifestation dieses Grundsatzes."

Die moderne Emanzipationsgeschichte setzte im europäischen Raum mit der geistigen Befreiung des Menschen in der Renaissance und im Humanismus ein. Die Zuwendung zur antiken Geisteswelt führte unter anderem zur Wiederentdeckung des Individuums. Ihren religiösen Ausdruck fand die geistige Befreiung des Menschen in der Reformation, mit der die priesterliche Monopolstellung aufgelöst wurde. Das gesellschaftliche, wissenschaftliche und politische Denken entwickelte sich seit jener Zeit zunehmend unabhängig von der Einengung durch religiöse Dogmen, was allerdings nicht bedeutete, dass es sich nicht auch auf Irrwegen bewegen würde. Die bürgerliche Revolution leitete die rechtliche Befreiung des Menschen ein, zunächst mit der Überwindung feudaler Gesellschaftsstrukturen und der Willkür des absolutistischen Staates. Die Arbeiterbewegung war und ist dagegen gerichtet, dass Menschen zum Objekt wirtschaftlicher Interessen degradiert werden, und thematisierte die Probleme der ökonomischen Sicherung des Lebens und einer menschenwürdigen Arbeitswelt. Die Möglichkeit, dass die Menschheit, dass alles höhere Leben durch die Massenvernichtungswaffen ausgelöscht wird und dass die Menschen ihre natürlichen Lebensgrundlagen zerstören, diese Möglichkeit hat einen historisch neuen sozialen Konflikt geschaffen, der sich im Zivilismus manifestiert. Die Gefahr der Menschheitsvernichtung besteht widersinnigerweise in einer Zeit, in der es zum ersten Mal in der Menschheitsgeschichte objektiv möglich sein würde, alle Menschen zu ernähren. Das menschliche Existenzinteresse schlechthin ist Grundlage dieser Emanzipationsbewegung.

2.

Es muss auffallen, dass keine der existentiellen Fragen unserer Zeit von den Herrschenden erkannt wurde. Wie auch! Denn die Probleme, vor denen die Menschheit steht, wurden weitgehend durch sie selbst geschaffen oder sind von ihnen zu verantworten. Zunächst kleine Gruppen von Menschen, angetrieben durch moralische Impulse und kritisches Wissen, haben 3. Welt-Aktivitäten und Umweltaktionen initiiert, haben die Diskussionen um den Rüstungswahnsinn und die Atomenergie praktisch und theoretisch demokratisiert.

Diese Probleme -- und darin besteht für den Verstand des Normalpolitikers die Schwierigkeit -- lassen sich nicht der erlernten pluralistischen Unverbindlichkeit des 'Wenn und Aber', des 'Sowohl -- Als auch' unterordnen. Ja, es handelt sich um Streitfragen, die sich sogar einer demokratischen Abstimmung im Sinne einer Mehrheitsentscheidung entziehen. Wie hätte man zur Zeit der Reformation über den 'rechten' Glauben abstimmen können? Wie kann man über die Menschenrechte mehrheitlich entscheiden? Und wie über die Existenz der Menschheit?

Wenn dann die Anliegen der engagierten Minderheiten auch beim schlechtesten Willen nicht mehr diskriminiert werden konnten -- allein die Äußerungen Regierenden zu den ersten Hinweisen auf die Umweltzerstörung sind ein Musterbeispiel für Ignoranz und herrschende Anmaszung -- waren die parteilichen Rhetoriker gefragt, die die sinnfällig gewordenen Mängel des überkommenen politischen Denkens kaschieren sollten. Würden die politisch Herrschenden und ihre geistigen Zuarbeiter die Probleme zuendedenken -- im stillen wissen sie es: dann würden sie den Ast absägen, auf dem sie sitzen.

Aber die inhaltlichen Herausforderungen durch die zivilistische Bewegung sind es nicht allein, die nicht mehr in das pluralistische Konzept passen wollen. Es sind auch die Erscheinungsformen der politischen Auseinandersetzung, die Unbehagen hervorrufen. Zurecht

fordert man Gewaltlosigkeit. Aber schon in den 30er Jahren unseres Jahrhunderts stellte einer der großen Antimilitaristen der Zwischenweltkriegszeit, Bart de Ligt, fest, dass die Herrschenden nur so lange Gewaltlosigkeit postulieren, wie ihnen die Konsequenzen der emanzipatorischen gewaltfreien Konfliktaustragung unklar seien. Selbstverständlich hatten sie an diese ohnehin nie gedacht. Gemeint war immer das Akzeptieren der bestehenden politischen Entscheidungs- und sozialen Konfliktaustragungsmechanismen. Geflissentlich wird dabei verschwiegen, dass sie historisch veränderbar sind und sich tatsächlich immer verändern -- zumeist zu Ungunsten des demokratischen Gedankens.

Fraglos sind die grundlegenden politischen Auseinandersetzungen in den westlichen Demokratien durch eine Unvereinbarkeit von Werten und Zielen geprägt. Darüber hinaus offenbaren sie aber eine Spannung, die die politische Kultur dieser Gesellschaften betrifft. In immer stärkerem Maße mischen sich Bürgerinitiativen und Aktionsgruppen aller Art in die Verfahrensweisen des eingefahrenen demokratischen Prozesses mit seinen Tendenzen zur bürokratischen Gängelung und Entmündigung der Menschen ein. Diese Einmischung, die gleichermaßen Ausdruck verstärkter Betroffenheit wie Folge grundlegend veränderter Kommunikationsverhältnisse ist, wird von der traditionellen Politik zwangsläufig und auch völlig unabhängig von den jeweiligen Konfliktgegenständen als Bedrohung empfunden. Für die herrschenden Politiker, für die selbst angebliche Grundsätze in der Regel immer kompromiszfähig sind, rufen Menschen, die sich gegebenenfalls trotz einer Strafandrohung für das einsetzen, was sie als moralisch richtig, vernünftig und menschlich erachten, unvermeidlich Unbehagen hervor. Die Herrschenden fürchten nichts mehr als eine gewaltfrei handelnde Oppositionsbewegung.

3.

Die Menschen erscheinen in Geschichte und Gegenwart in Gruppen aufgesplittert. Sie verstehen sich als Angehörige eines Stammes, einer Nation, einer Kaste, einer Klasse, einer Religion -- Bezüge, die sich auch verbinden können. Diese Erscheinung, die auch mit Kommunikationsmöglichkeiten zusammenhängt, ist für ein Wesen, das entwicklungs geschichtlich nur in einer Gruppe überleben konnte und kann, zu erklären und von daher als solche unproblematisch. Jahrtausendlang aber ging für den einzelnen Menschen mit dem Wissen, zu einer Gruppe mit bestimmten Merkmalen zu gehören, das Bewusstsein einher, dass ihn eben diese Merkmale von der Angehörigen anderer Gruppen abheben.

Das sich auf diese Weise einstellende Selbstwertgefühl war nicht das Ergebnis eigener positiver kultureller Leistungen, sondern die Folge von Abgrenzung nach außen und wurde durch vielfältige negative Vorurteile und Interessen gefördert und stabilisiert. Selbstverständnis und ein damit verbundenes Selbstwertgefühl wurden auf dem aufgebaut, was oder wie man nicht ist oder nicht sein will. Wir wollen dies als 'negative Identität' bezeichnen. Aber auch innerhalb der Beziehungen zwischen den Gruppenmitgliedern gab und gibt es psychische Mechanismen, bei denen durch Distanzierungen individuelle Identitäten ausgebildet und gestärkt werden sollen.

Negative Identität gibt wenig Sicherheit. Sie ist ständig von Auflösung bedroht, denn die soziale Umwelt, auf die sich negative Identität bezieht, verändert sich fortwährend. Zwar kann man gegenläufige Informationen und möglicherweise sogar andersartige Erfahrungen eine Zeitlang verdrängen, aber auch das fördert eher Unsicherheit. Und insgeheim ist da ohnehin die Ahnung, Falsches zu

denken, zu empfinden, zu sagen. Mit negativer Identität schwingt immer ein schlechtes Gewissen mit.

Sicherheit soll schliesslich durch Auszerlichkeiten gleichsam 'eingefangen' werden, indem sich die Menschen beispielsweise ein Netz von modischen Orientierungen geben oder indem sie besonders rigide moralische Werte verfechten. Auch stellt die Gesellschaft Agenturen bereit, die auf bequeme Art Identitätsgefühle vermitteln. Das Militär wäre als ein wichtiges Beispiel zu nennen, Massensportarten als ein anderes.

Das Bewusstsein negativer Identität ist traditionell mit einer Moral verbunden, die der Gruppe, der man sich zugehörig fühlt, einen positiven Eigenwert zuschreibt. Solche Binnenmoral lässt, sogar gestützt durch religiöse Institutionen mit universalen Ansprüchen, nach ausser beliebige Amoralität zu, wie uns Geschichte und Gegenwart zeigen. Herrschaft nährt sich durch das Fördern negativer Identität.

Die Forderung liegt auf der Hand: Die Menschen müssen eine neue, eine positive Identität entwickeln. Sie müssen ihre Identität erweitern, indem sie erkennen, dass alle Menschen Angehörige einer einzigen Gattung sind. Eine erweiterte Identität ist Voraussetzung für das notwendige individuelle Verhalten, das die existentiellen Erfordernisse der sozialen und natürlichen Umwelt beachtet, weil ein jeder Mensch selbst Teil dieser Umwelt(en) ist. Nur eine erweiterte Identität ermöglicht es, die lebensgefährdenden Entwicklungen auf der Erde ganzheitlich wahrzunehmen und somit überhaupt lösen zu können.

Die Tatsache der möglichen Zerstörung allen Lebens auf der Erde verbietet es, wie es in der Menschheitsgeschichte bislang üblich war und zumeist noch üblich ist, Gruppeninteressen zum höchsten Ziel zu erheben. Es gibt keinen intellektuellen Trick, sondern allenfalls Verdrängungsmechanismen, die ihren psychischen Preis haben, mit dem es einen Menschen noch gelingen könnte, ein sicheres Empfinden von der menschengemässen Dauerhaftigkeit seiner Existenz und der seiner Nachkommen auszubilden. Ein solches Bewusstsein gehört jedoch zur psychischen Grundausstattung eines jeden Menschen. Wo es sich nicht einstellen kann, da kann es auch keinen Frieden geben.

Der Zivilismus hat seine Wurzeln in dieser Verunsicherung. Insofern ist er Ausdruck eines für die Menschen neuartigen individuellen und kollektiven Lernprozesses. Die Deutung der Gegenwart und das daraus abgeleitete Verhalten werden nicht mehr vornehmlich durch geschichtliches Erinnern (wie richtig oder falsch dies auch immer gewesen sein mag) geprägt, sondern durch begründet bedrohliche Zukunftserwartungen.

Die gedankliche Vorwegnahme von lebensbedrohenden Entwicklungen und nicht die sozio-ökonomische Lage prägt heute tatsächlich bereits das Bewusstsein von Millionen Menschen weltweit und ist Motiv ihres gesellschaftlichen und politischen Handelns geworden. Eine in der Menschheitsgeschichte neuartige Erscheinung!

Sie, verehrte Zuhörer, möchten nun wissen, was dies alles mit Clara Wichmann zu tun hat. Nun: Clara Wichmann gehört zu den geistigen Pionieren der zivilistischen Bewegung, dieser historisch ersten sozialen Bewegung, deren Ziele und Methoden - nämlich Gewaltfreiheit - übereinstimmen. Und dieser Bezug ist nicht konstruiert. Ergänzend zu dem, was ich von Clara Wichmann bereits zitiert habe, möchte ich als den vielleicht sinnfälligsten Beleg für meine Einschätzung abschliessend ein Zitat aus der Kontroverse mit Henriëtte Roland Holst wiedergeben:

"Aber zu kämpfen und zu bekämpfen gibt es immer etwas, auch in einer klassenlosen Gesellschaft. Dies nicht sehen zu wollen, wäre Utopismus. Darum ist die Bewegung gegen die Gewaltsuggestion eine selbständige Bewegung (- Diesen Satz hebt C.W. durch das Schriftbild ausdrücklich hervor! - G.J. -), die auch in der sozialistischen Revolution und im Sozialismus ihr Recht behält. (...) Darum ist es traurig, dasz man inmitten einer Welt voll Gewalt selbst in manchen revolutionären Kreisen historisch so kurzsichtig ist, dasz man nichts Besseres zu tun weisz, als jene zu bekämpfen, ja, wenn möglich, zu vernichten, die die Vorläufer einer neuen Moral sind, die, wie wir hoffen, im Laufe der Zeiten eine allgemeine Geltung erlangen wird."

G. Jochheim

Vrede en Antimilitarisme. (G. Jochheim)

Wat Clara Wichmann van andere filosofen en beoefenaars van rechts- en maatschappijwetenschappen onderscheidt is dat niemand ons haar denken hoeft toe te lichten. Wij hoeven haar geschriften, haar artikelen slechts ter hand te nemen - en ziedaar: wij begrijpen wat zij bedoelt. En vaak is dat zo overtuigend dat men het wel met haar eens moet zijn. Zo geldt ook voor mijn thema dat iedere min of meer intelligente samenvatting van het denken van Clara Wichmann overbodig is. Zelf heeft zij ons in enige artikelen de beste samenvattingen van haar voorstellingen en ideeën toevertrouwd. Die zouden wij moeten lezen. (Ik denk in dit verband zowel aan Clara Wichmanns controverse met Henriëtte Roland Holst over het geweld in de revolutie als aan verscheidene opstellen, die in de in 1924 verschenen verzamelbundel "Bevrijding" eenvoudig toegankelijk zijn.)

Omdat toch al ieder van u, geachte toehoorders, deze opstellen van Clara Wichmann zal kennen, lijkt het mij geoorloofd enige benaderingen aan u voor te leggen met betrekking tot het thema vanuit onze huidige optiek, waarbij ik hoop te kunnen aantonen dat de relatie tot Clara Wichmanns denken geenszins artificiëel of er aan de haren bij gesleept is.

Ik zou met enkele persoonlijke opmerkingen willen beginnen. Clara Wichmann geldt voor mij naast Henriëtte Roland Holst en Bart de Ligt als een van de vroege getuigen voor het feit dat er onafhankelijk van Gandhi en de traditionele kerkelijke vredesbeweging, die in het geïnstitutionaliseerde christendom veelbetekend genoeg een randgroep is, in de Europese sociale bewegingen een zelfstandig ontwikkelde theorie van een geweldloze maatschappijverandering en beslechting van conflicten bestaan heeft. Deze geweldloosheidsidee was voornamelijk afgeleid uit de ervaringen met het grote sociale conflict dat toentertijd overheersend was, namelijk uit de ervaringen van de proletarische klassenstrijd. Wij weten dat dergelijke gevolgtrekkingen singulier gebleven zijn en de 'vrijheid van geweld'-theorie in het algemene bewustzijn van onze tijd nauwelijks met de arbeidersbeweging in relatie wordt gebracht. De redenen daarvoor vindt men in een merkwaardige discrepantie tussen de praktijk en de theorie van de klassenstrijd.

Revolutie - dat betekende in de arbeidersbeweging aanvankelijk steeds de gewelddadige verovering van de macht door het proletariaat. Men kan dit nalezen in het "Communistisch Manifest" en in "Het Kapitaal" staan de beroemde uitspraken: "Het geweld is de vroedvrouw van iedere oude maatschappij, die van een nieuwe zwanger gaat. Zij zelf is een economische potentie."

Maar de ontwikkeling op wapen-technisch gebied en de organisatie van het militaire apparaat boekten vooruitgang. In de jaren negentig toonde Friedrich Engels de ondeugdelijkheid van de gewapende opstand aan, dit in z'n terugblik óók overigens al, al voor het jaar 1848! Nu vormden de jaren negentig het decennium, waarin binnen de sociaal-democratie de hoop opkwam dat met het stembiljet de politieke macht kon worden bevochten. De leidende theoretici van de in internationaal opzicht toonaangevende Duitse arbeidersbeweging "bewezen" de zich zogenaamd als onvermijdelijk aankondigende ontwikkeling die - zoals tientallen andere "zekere" prognoses - in werkelijkheid nooit plaatsvond. Tegelijkertijd echter ging de klassenstrijd in de praktijk - bij wijze van spreken "buitenparlementair" - verder: Stakingen, boycots, de 1 mei-beweging, de opbouw van instituten met een culturele identiteit, acties waarbij het brute fysieke geweld niet plaatsvond. Dat bleef aan de onderdrukingsmaatregelen van de heersenden voorbehouden.

Weigering van de militaire dienst stond in de zich marxistisch noemende arbeidersbeweging niet ter discussie, werd zelfs als dwaasheid beschouwd. Men kon er alleen maar voordeel van hebben als de proletarische jeugd kon schieten, betoogde Karl Liebknecht. Dit is onder andere na te lezen in het beroemde debat met Domela Nieuwenhuis. De proletarische jeugd zou schieten: op de proletarische jeugd van België, Frankrijk, Engeland, op de landarbeidersjeugd van Rusland. Engels had weliswaar reeds aan het eind van de 19^e eeuw de militaire catastrofe, waarop de Europese staten zouden afstevenen, voorspeld, maar hij geloofde nog in de revolutie bevorderende werking van een dergelijke oorlog - nochtans enkel en alleen voor Duitsland.

Zo gold aan het eind van de eerste Grote Oorlog de hoop van de revolutionairen de ontwikkeling in Duitsland. De revolutie in Rusland zou slechts door de steun van een geslaagde revolutie in Berlijn te beschermen zijn. Deze hoop was tevergeefs. De sociaal-democratie leverde zich opnieuw geheel uit aan de parlementaire weg, aan het begin waarvan in Duitsland de medewerking aan de grondwet van Weimar en aan het eind waarvan de weigering om de machtigingswet (van Hitler) goed te keuren de enige lichtpuntjes zijn. Bij de communisten, die sindsdien claimden de enige revolutionairen te zijn, kregen diegenen het voor het zeggen - en waarschijnlijk zou Rosa Luxemburg dit ook niet hebben kunnen verhinderen -, die trouw aan de bolsjewistische leer en verschrikkelijk kortzichtig in de gewapende opstand als de "hoogste vorm van de politieke strijd van het proletariaat" geloofden. De opstanden mislukten, móesten mislukken. Oorlog als veroorzaker van de revolutie, de

gewapende opstand om de politieke macht te veroveren - dát waren de veronderstellingen van het revolutionaire marxisme. Het Duitse proletariaat bleek uiteindelijk zonder handelingsoriëntatie en verlamd, en zijn leiders kwamen tot noodlottig verkeerde beoordelingen toen de nationaal-socialisten legaal (!) aan de macht kwamen.

Op de achtergrond van deze politieke stromingen waren er revolutionaire intellectuelen, die van het belang van een emancipatie van het proletariaat volstrekt overtuigd waren, maar die uit de praktijk van de klassenstrijd over de methode van het beslechten van conflicten andersoortige conclusies trokken. Zij verdedigden de these dat het in vérgaande mate feitelijke afzien van fysieke, van vernietigende vormen van geweldstoepassing in de klassenstrijd (stakingen in hun verschillende vormen, boycots, demonstraties, enz.) niet alleen door de socio-economische uitgangspunten van deze strijdmiddelen gemotiveerd zou zijn, maar dat van het afzien van geweld mogelijkwijze nog een bijzondere werking wat betreft het totaal maatschappelijke revolutionaire leerproces zou uitgaan. En diegenen onder de revolutionaire intellectuelen - vanuit het standpunt van de heersenden waren (en zijn) dit de "gevaarlijksten" -, die met een opmerkelijke vooruitziende blik niet in de eerste plaats in de kapitalistische organisatie van de productie, maar in de militaristische organisatie van de staat de maatschappelijke zonderval waarnamen, zagen in de geweldloosheid het essentiële kenmerk van zowel revolutionair maatschappelijke betrekkingen als de revolutionaire weg als zodanig. En daarmee zijn wij teruggekeerd tot Clara Wichmann.

Clara Wichmann was een échte, een radicale anti-militariste. Zij deelde niet de intellectuele ongerijmdheden van het zogenaamde "anti-militarisme" van de marxistische traditie, volgens welke een op enigerlei wijze "democratisch" gearde organisatie en controle van het militaire apparaat of later van de rode legers in handen van een proletarische avant-garde reeds anti-militarisme zou moeten voorstellen. Voor haar was de weigering van de militaire dienst niet slechts een op zichzelf staande weigeringshandeling, maar zij was bestanddeel en misschien zelfs de kern van een veelomvattende maatschappijveranderende praktijk. In 1917 schreef zij in het opstel "Over oorlog en vrede" o.a.: "Niet de wetenschap als zodanig dat de oorlog een kwaad is kan oorlogen verhinderen, noch internationale hoven van arbitrage noch parlementaire controlecommissies. (...) Dit is namelijk de enige uitweg: hier en nu ermee te beginnen, zelf niet langer te haten, zelf niet meer te vergelden". Concreter betekent dit:

"Hier en nu moeten wij ermee beginnen een maatschappij op te bouwen, die zich niet op de oorlog voorbereidt; en dat betekent niet alleen: die van een leger en de ondersteuning van een oorlog afziet, maar tevens: waarvan het gehele economische en geestelijke leven niet langer op een gewapende vrede (en daarmee op oorlog) uitloopt.

(...)

De weg naar vrede - naar een vrede, die deze naam verdient - bestaat er niet uit te strijden tot de ander door een kracht van buiten onderwonnen is, maar hij bestaat er uit ermee te beginnen niet langer te haten."

Wat vervolgens in het maatschappelijk kader tot de "nationale weerloosheid" leidt, heeft voor 't individu de consequentie van de dienstweigering.

Hier wordt een begrip van maatschappelijke veranderingsprocessen duidelijk dat als voornaamste kenmerk van alle voorstellingen van een geweldloze maatschappijverandering mag worden beschouwd: de relatie tussen doel en middel. Martin Luther King heeft er bij wijze van voorbeeld over gesproken dat middelen "doeleinden tijdens het ontstaan", "doeleinden tijdens het worden" zouden zijn. En Gandhi heeft op de vraag (waarschijnlijk door een westerse intellectueel gesteld) welke wegen naar de vrede er zouden bestaan, geantwoord: "Er is geen weg naar de vrede. De vrede is de weg."

In samenhang met de discussie over de relaties tussen doeleinden en middelen - wetenschappelijk heet dat de "Doel/middel-relatie" - heeft mij bij Clara Wichmann een argument gefascineerd, waarvan ik sindsdien vaak zelf gebruik maak. Je zou het als de "omkering van de bewijslast" kunnen aanduiden. Clara Wichmann betoogt: Degenen, die beweren dat de toegepaste middelen tegenover de doeleinden indifferent, zijn, moeten dat maar bewijzen. Als wij dat op onze tegenwoordige absurde, pathologische geweldcultuur toepassen, dan zou dat bij wijze van voorbeeld betekenen: Wij moeten de gewetens van diegenen onderzoeken, die hun militaire dienst willen vervullen en niet het geweten van degenen, die hem weigeren."

Geweldloosheid was voor Clara Wichmann geen abstract dogma, maar thema van een sociaal leerproces, een fase in de ontwikkeling van de menselijke culturen, waarin de mensheid tot de enige menswaardige vorm van het beslechten van conflicten zou kunnen komen. Wat dit betreft - bijvoorbeeld in het artikel "Anti-militarisme en geweld" uit 1919 - kon zij ook erkennen dat geweld in de geschiedenis van de mensheid beslist ook een vooruitstrevende rol kon hebben gespeeld. "Als wij de dingen zo zien, dan volgt daaruit vanzelfsprekend dat wij geweld als een historische factor erkennen, dat wij

weten dat velerlei relatief-goeds in de geschiedenis door geweld tot stand is gekomen, dat zelfs velerlei heldhaftigs met geweld verbonden was. Maar daarom hoeven wij daar aan nog niet tot in de eeuwigheid vast te houden. Het gaat om een verdere ontwikkeling, om een stijging."

En uitgerekend in dit artikel, dus in 1919 schreef zij - je zou kunnen denken dat Gandhi het van haar had overgeschreven -: 1) dat het heel goed beter kan zijn (hoewel dat niet altijd zo is) tegen onrecht geweld te gebruiken dan er helemaal niets tegen te doen; maar dat het in elk geval toch wezenlijk beter is onrecht op een andere wijze te overwinnen. 2) dat geweld zelf weer gewelddadige krachten oproept."

Clara Wichmann had een uitgesproken experimenteel begrip van maatschappelijke veranderingsprocessen. De vaak bij intellectuelen voorkomende houding om voorbedachte alternatieve maatschappelijke modellen te ontwerpen en na te streven was haar vreemd. Ook het principe en de praktijk van de geweldloosheid zouden zich naar haar mening pas moeten 'ontwikkelen'. Daarbij zou er sprake zijn van fouten en verkeerde ontwikkelingen. Ook voor de geweldloosheid mocht gegolden hebben wat Clara Wichmann schreef in verband met het probleem of de mensen rijp voor het socialisme waren: "Er zal pas dan een ontwikkelde socialistische maatschappij bestaan als de mensen daarvoor rijp zijn. Maar de overgang naar een dergelijke maatschappij zal mogelijk zijn met een mensbeeld, dat op het punt staat rijp (misschien zouden wij tegenwoordig "bewust" zeggen - G.J.) te worden."

Ik kan mij de moeite besparen in bijzonderheden op de controversen tussen Clara Wichmann met Henriëtte Roland Holst in te gaan. Slechts één punt zou ik bijzonder willen benadrukken dat tot nu toe in het debat over revolutionaire geweldstoepassing een kritische rol speelt, namelijk het gezichtspunt dat het propageren van revolutionair geweld het karakter van een zichzelf vervullende profetie zou hebben: "Gewapende burgeroorlog wordt tot historische werkelijkheid niet door de gang van velerlei objectieve gebeurtenissen, maar mede daardoor dat deze voortdurend als noodzakelijk wordt gepredikt (...) en zich daardoor in de hoofden vast zet en waardoor zo de ontwikkeling van andere strijdmiddelen, die op het economische vlak liggen, verwaarloosd wordt."

Clara Wichmann is bij mijn weten de eerste theoretica van 'de vrijheid-van-geweld', die dit gezichtspunt in het debat over het geweld heeft ingebracht.

Ook wanneer wij in een voorlopige samenvatting kunnen vaststellen dat Clara

Wichmanns opvattingen over de mechanismen en het wezen van een geweldloze maatschappijverandering zich zonder meer zowel met de opvattingen over "vrijheid en geweld" van een Gandhi of een Luther King als met de resultaten van de wetenschappelijke verwerking van fenomenen van geweldloze beslechting van conflicten kunnen laten meten, dan kunnen wij toch niet zonder meer een brug uit haar naar onze tijd bouwen. De sociale en politieke problemen hebben zich namelijk, vind ik, verschoven en buitengewoon verscherpt. Wat de mogelijkheid van oorlogen betreft heeft Clara Wichmann slechts - wij moeten "slechts" zeggen - de eerste grote oorlog van deze eeuw voor ogen. Zij kende de Tweede niet, en niet de massavernietigingsmiddelen, en niet de dramatische uitbuiting van de Derde Wereld, niet de milieuvernietiging; zij kende niet de verheviging van de staatsterreur in deze eeuw, niet de perversie van het socialisme; en zij kon niet vermoeden dat er zoiets als consumptiemaatschappijen zouden komen, waarin op subtiele en zeer langdurige nawerkende wijze de mensen wordt wijs gemaakt dat bepaalde modieuze informatie en amusementsprogramma's op de televisie hun 'eigenlijke behoeften' zouden weergeven.

Ik verdedig de stelling dat wij in onze tijd met een nieuw fundamenteel maatschappelijk conflict te maken hebben, voor de karakterisering waarvan ik een uitspraak van Clara Wichmann zou willen variëren. Naar de betekenis weergegeven heeft zij eens geschreven: Elk mens heeft een recht op bevrijding. - Ik zou willen zeggen, om het nieuwe conflict te karakteriseren: Elk mens heeft een recht op leven. - In die zin luidt de kern van mijn stelling: De ontwikkeling van de massavernietigingsmiddelen, ecologisch onaangepaste productie- en levensvormen, van de van de idee van humaniteit gedesoriënteerde wetenschappen, - van de in het algemeen steeds grotere aanspraken op de macht van de staat - dit alles bedreigt, door politieke en economische structuren in de hand gewerkt én bepaald, alsmede op velerlei wijze met elkaar verbonden, het bestaan en de natuurlijke levensvoorwaarden van de gehele mensheid. Deze bedreigingen hebben een nieuw sociaal conflict geschapen, dat andere historische conflicten naar de achtergrond doet verdwijnen en dat met de tot nu toe geldende interpretaties en prognoses van het verloop van de geschiedenis noch verklaard noch opgelost kan worden. Ten aanschouwen van deze universele bedreiging begint zich op de basis van een nieuw bewustzijn een nieuwe sociale beweging te ontwikkelen, een "levensbeweging", die van het "civilisme" ('Burgerinitiatie').

De "civilistische" beweging vindt haar maatschappelijke uitdrukking in de internationale vredes- en mensenrechtenbeweging in de ecologische beweging evenals - tot dusver tot de westelijke industrielanden beperkt - in de

Derde Wereldbeweging en in een groot aantal alternatieve experimenten op het gebied van de productie en de reproductie. Hoewel zij zich er maar meer of minder van bewust zijn worden door de mensen bij het doen verwerkelijken van hun doeleinden en belangen methoden van de geweldloze actie toegepast. De sociale dragers van "het civilisme" zijn niet bepaalde lagen of klassen, maar alle mensen. In zoverre de basisthese, nu enige voorbeelden.

1) De verschijningsvormen van emancipatorische conflicten zijn door ongelijktijdigheid gekenmerkt. Toen in de negentiende eeuw in Engeland de uitbuiting zich in z'n meest onmenselijke vorm manifesteerden - voor Marx en Engels hét leermeesteriaal -, bestonden in de zuidelijke staten van de USA en in andere gebieden van onze aarde nog slavenhoudersmaatschappijen, bestonden er, om slechts het meest sprekende voorbeeld te noemen, in het Tsaristische Rusland nog middeleeuwse feodale afhankelijkheid en de meest wrede onderdrukking door staatsterreur.

Met een dergelijke ongelijktijdigheid is het aan het eind van de 20^e eeuw niet anders gesteld. Nog steeds bestaan er in vele delen van de aarde feodale of nagenoeg feodale afhankelijkheidsverhoudingen. In talrijke staten staan fundamentele mensenrechten in de grondwetten, in de praktijk waardeeloos. De strijd tegen de praktijken van de kapitalistische uitbuiting is mondiaal nog lang niet uitgevochten. In het bijzonder van die conflicten, die internationaal door de opstanden van de hongerende massa's zullen ontstaan, hebben wij nog maar nauwelijks een vermoeden. Nochtans worden al deze conflicten objectief gezien overwoekerd en in toenemende mate mede bepaald door de bedreigingen, die door de bewapeningswaan en de vernietiging van de natuur wordt veroorzaakt. In de geschiedenis hebben zich alweer nieuwe problemen aangediend. De veiligstelling van het bestaan der mensheid is het voornaamste onderwerp in toekomstige sociale confrontaties. Het is de historische opgave van de mens in de economisch ontwikkelde maatschappijvormen om dit nieuwe emancipatorische conflict tot uitdrukking te brengen en uit te dragen, hoe het ook bij hun met de eigendomsverhoudingen wat betreft de productiemiddelen gesteld moge zijn. De sociale conflicten van onze tijd, in het bijzonder in West-Europa, bewijzen, wat overigens ook al door Clara Wichmann is aangetoond, dat de productieverhoudingen of, om met Engels te spreken, de "economische beweging" nu eenmaal niet de enige en exclusief bewustzijnsbepalende factoren zijn. De productieverhoudingen zijn niet de bepalende factor van de historische en maatschappelijke ontwikkeling, maar een van de bepalende factoren. Deze constatering sluit niet uit dat in bepaalde tijden de productieverhoudingen, in het bijzonder de veranderingen daarin, de sociale verschijnselen, namelijk het menselijke bewustzijn en de

overheersende conflicten, van beslissende invloed zijn. Dit was zeker in de fase van de industrialisering van Europa het geval, terwijl in onze tijd een vergelijkbaar revolutionaire verandering van de productiefactoren als die, die door de stoommachine werd ingeleid, namelijk de elektronische computertechniek, in de kapitalistische maatschappijvormen aanzienlijk minder conflicten oproept. Nochtans worden onze westerse samenlevingen door een hoog conflictniveau gekarakteriseerd.

Wat zijn nu naast de productieverhoudingen mogelijk andere bepalende elementen voor historische ontwikkelingen? Bij het beantwoorden van deze vraag maak ik gebruik van een stelling van Erich Fromm:

"Maatschappelijke veranderingen en revoluties worden niet slechts door nieuwe productiefactoren opgeroepen, die met oudere vormen van de maatschappelijke organisatie in conflict raken, maar ook door het conflict tussen onmenselijke maatschappelijk toestanden en de onveranderlijk voortbestaande menselijke behoeften. Je kunt met mens bijna alles doen, maar dan toch slechts bijna alles. De geschiedenis van de strijd van de mens voor zijn vrijheid is de meest verhelderende manifestatie van dit principe".

De moderne emancipatiegeschiedenis begon in Europa met de geestelijke bevrijding van de mens in de renaissance en door het humanisme. Het zich bezighouden met het klassieke rijk van de geest leidde onder andere tot de herontdekking van het individu. Haar religieuze uitdrukking vond de geestelijke bevrijding van de mens in de Reformatie, waarin de priesterlijke monopoliepositie op geestelijk terrein werd opgeheven. Het maatschappelijke, wetenschappelijke en politieke denken ontwikkelde zich sinds die tijd, zo, aldus Bart de Ligt, dat de machthebbers slechts zo lang geweldloosheid als gegeven beschouwen voorzover de consequenties van deze emancipatorische geweldloze conflictbeslechtiging niet duidelijk in hun nadeel is, bedoeld is dan steeds het uiteindelijk accepteren ('door de geweldlozen') van de bestaande politieke beslissings- en conflictbeslechtigingsmechanismen! Opzettelijk wordt daarbij verzwegen dat deze historisch veranderbaar zijn en inderdaad steeds veranderen - vaak ook ten ongunste van het democratische denken, overigens

Ongetwijfeld zijn de fundamentele politieke gedachtenwisselingen in de westerse democratieën door een onvereenigbaarheid van waarden en doeleinden bepaald. Daarenboven openbaren zij echter een spanning, die de politieke cultuur van deze maatschappijvormen betreft. In steeds sterker mate houden allerlei actiegroepen zich bezig met de procedures van het ingeburgerde parlementair-democratische proces met zijn neigingen tot bureaucratische betutteling en onmondig maken van de mens. Deze inmenging die tegelijkertijd

uitdrukking is van een versterkte betrokkenheid en gevolg van fundamenteel veranderde communicatieverhoudingen, wordt door de traditionele politiek noodzakelijk en ook volstrekt onafhankelijk van de conflictthema's van dat ogenblik als bedreiging ervaren. Voor de heersende politici, voor wie zelfs zogenaamde beginselen in de regel compromisachtig zijn, roepen mensen, die zich zo nodig en ondanks bedreiging met straf voor datgene inzetten wat zij als moreel juist, verstandig en menselijk achten, onvermijdelijk onbehagen op. De machthebbers vrezen niets méér dan een actief geweldloos handelende oppositiebeweging.

3) De mensen verschijnen in de geschiedenis en in de tegenwoordige tijd in groepen versplinterd. Zij beschouwen zichzelf als leden van een stam, van een natie, van een kaste, van een klasse, van een religie - verbanden, die ook met elkaar verbonden kunnen worden. Dit verschijnsel, dat ook met communicatiemogelijkheden samenhangt, is voor een wezen dat in ontwikkelings-historisch opzicht slechts in een groep kon en kan overleven, te verklaren en als zodanig zonder problemen. Duizenden jaren lang ging echter voor de individuele mens met de wetenschap tot een groep met bepaalde kenmerken te behoren het bewustzijn gepaard dat juist deze kenmerken hem van de leden van andere groepen onderscheiden. Het op deze wijze manifesterende gevoel van eigenwaarde was niet het resultaat van eigen positieve culturele prestaties, maar een gevolg van een afgrenzing naar buiten en werd door eenvoudige negatieve vooroordelen en belangen gestimuleerd en gestabiliseerd. Gevoel van eigen identiteit en een daarmee verbonden gevoel van eigenwaarde werden opgebouwd op wat of hoe men niet is of niet zijn wil. Wij willen dit als "negatieve identiteit" aanduiden. Maar ook binnen de relaties tussen de groepsleden waren en zijn er psychische mechanismen, waarbij door distantiëringen individuele identiteiten gevormd en versterkt moeten worden.

Negatieve identiteit geeft weinig zekerheid. Zij is voortdurend door opheffing bedreigd, want de sociale omgeving waarop de negatieve identiteit zich beroept, verandert voortdurend. Weliswaar kan men tegengestelde informatie en mogelijk zelfs andersoortige ervaringen een tijdlang verdringen, maar ook dat bevordert eerder onzekerheid. En in 't geheim is er toch al de vrees verkeerde dingen te denken, te ervaren, te zeggen. Met negatieve identiteit zwaait altijd een slecht geweten mee.

Zekerheid moet uiteindelijk door uiterlijkheden als het ware "gevangen" worden doordat de mensen zich bijvoorbeeld van een net van modieuze oriëntatie voorzien of doordat zij bijzonder rigide morele waarden voorstaan. Ook stelt de maatschappij instellingen beschikbaar, die op eenvoudige wijze

identiteitsgevoelens kunnen verschaffen. Het leger kan als een belangrijk voorbeeld worden genoemd, vormen van massasport als een ander.

Het bewustzijn van een negatieve identiteit is traditioneel met een moraal verbonden, waaraan door de groep, waar men zich bij hoort voelen, een positieve eigenwaarde toekent. Een dergelijke binnenmoraal laat, zelfs gesteund door religieuze instituties met universele aanspraken, naar buiten toe een willekeurige amoraliteit toe, zoals de geschiedenis en de huidige tijd ons laten zien. De macht voedt zich door het stimuleren van een negatieve identiteit.

De uitdaging ligt voor de hand: De mens moet een nieuwe, een positieve identiteit ontwikkelen. Hij moet zijn identiteit vergroten door in te zien dat alle mensen leden van eenzelfde soort zijn. Een vergrote identiteit is voorwaarde voor het noodzakelijke individuele gedrag dat de existentiële voorwaarden van de sociale en natuurlijke omgeving in acht neemt omdat elk mens een deel van deze omgeving(en) is. Slechts een 'vergroete identiteit' maakt het mogelijk de levensgevaarlijke ontwikkelingen op aarde in zijn totaliteit waar te nemen om deze derhalve te kunnen oplossen.

Het feit van de mogelijke vernietiging van alle leven op aarde verbiedt, zoals dat in de geschiedenis van de mensheid tot nu toe gebruikelijk was en meestal nog gebruikelijk is, groepsbelangen tot het hoogste doel te verheffen. Er bestaat geen intellectuele truc, hoogstens bestaan er verdringingsmechanismen, die hun psychische prijs hebben, waarmee het voor een mens nog mogelijk zou kunnen zijn een zeker gevoel van de menswaardige duurzaamheid van zijn bestaan en dat van zijn nakomelingen te vormen. Het bewustzijn hiervan hoort echter tot de psychische basisuitrusting van iedere mens. Waar dat zich niet kan voordoen, kan er ook geen vrede zijn.

Het 'civilisme' heeft zijn wortels in deze onzekermaking. In zoverre is het de uitdrukking van een voor de mens nieuw individueel en collectief leerproces. De interpretatie van de huidige tijd en het daaruit afgeleide gedrag worden niet langer voornamelijk door historische herinneren (hoe juist of verkeerd dit ook altijd geweest mag zijn) bepaald, maar door op feiten gebaseerde bedreigende toekomstverwachtingen.

De theoretische anticipatie van levensbedreigende ontwikkelingen en niet de socio-economische situatie bepaalt tegenwoordig inderdaad reeds het bewustzijn van miljoenen mensen over de hele wereld en is drijfveer van hun maatschappelijke en politieke handelen geworden. Een in de geschiedenis van de mensheid nieuw verschijnsel!

U, geachte toehoorders, zoudt nu willen weten wat dit allemaal met Clara Wichmann te maken heeft, Nu: Clara Wichmann behoort tot de geestelijke pioniers van de civilistische beweging, van deze historische eerste sociale beweging, waarvan de doeleinden en methoden - namelijk vrijheid van geweld - overeenstemmen. En deze samenhang is niet geconstrueerd. In aansluiting op wat ik van Clara Wichmann reeds geciteerd heb, zou ik als het meest aanschouwelijke bewijs voor mijn waardering ter afsluiting een citaat uit de controverse met Henriëtte Roland Holst willen weergeven.

"Maar om voor of tegen te strijden is er altijd iets, ook in een klassenloze maatschappij. Dit niet te willen zien zou utopisme zijn. Daarom is de beweging tegen de geweldduggestie een zelfstandige beweging (- Deze regel brengt C.W. door het schriftbeeld duidelijk naar voren! - G.J. -), die ook in de socialistische revolutie en in het socialisme haar recht behoudt. (...) Daarom is het zo triest dat men temidden van een wereld vol geweld zelfs in sommige revolutionaire kringen in historisch opzicht zo kortzichtig is dat men niets beters weet te doen dan diegenen te bestrijden, ja, indien mogelijk te vernietigen, die de voorlopers van een nieuwe moraal zijn, die, zoals wij hopen, in de loop der tijden een algemene geldigheid zal verkrijgen."

*Vertaling door: M. Kneepkens
en M. Mooy*

Personalia

Hetty-Passchier-Meijer (1922), dochter van Clara Wichmann, studeerde medicijnen in Amsterdam, Leiden en Utrecht.

Als arts is zij werkzaam geweest in tbc-klinieken, het Consultatiebureau voor zuigelingen en kleuters en tot voor kort als schoolarts in Veenendaal.

Arthur Lehning (1899), anarchist, sociaal historicus en publicist in Amsterdam. Veel gepubliceerd op het gebied van cultuur en anarchie. Voerde de redactie van *IO* en *Archives Bakounin*.

Hilda Verwey-Jonker (1908), studie rechten in Leiden en sociologie in Amsterdam. Promoveerde in 1945 op proefschrift over "Lage inkomens". Was gemeenteraadslid van Eindhoven voor de SDAP en de PvdA, van 1952 tot 1957 lid van de Eerste Kamer en van 1952 tot 1972 Kroonlid van de Sociaal Economische Raad. Schreef veel artikelen over vrouwenemancipatie, vluchtelingen en bejaarden en twee boeken: "Emancipatiebewegingen in Nederland" (1983) en "Er moet een vrouw in" (1988). Was getrouwd met dr. E.J.W. Verwey (overleden 1981) en kreeg vier kinderen, negen kleinkinderen en tot nu toe één achterkleinkind.

Rudolf de Jong, historicus, verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Schreef o.a. over de Spaanse Burgeroorlog, het anarchisme en het anarchisme in Nederland.

Herman Bianchi (1924), Emeritus Hoogleraar Criminologie aan de VU te Amsterdam. Schreef o.a.: "Ethiek van het straffen" (1963); "De Vliegengod" (1967); "Stigmatisering" (1972); "Basismodellen in de Criminologie" (1979); en "Gerechtigheid als vrijplaats" (1986). Maakte films over gevangeniswezen en arrestatie: "Gevangen verbeelding"; "Overmeestering" (1984); "Memento" (1988).

José J. Bolten is advocaat en procureur te Amsterdam. Zij is tevens redacteur van *Nemesis*, tijdschrift over vrouwen en recht.

Gernot Jochheim, Hoogleraar Geschiedenis aan de Freie Universität te Berlin. Veel publicaties op het gebied van geweldloze acties.

Verantwoording

De zeven artikelen in deze bundel zijn bewerkingen van een deel van de lezingen, die gehouden zijn tijdens het Studium Generale herdenkingsprogramma over Clara Meijer-Wichmann (sept.-okt. 1985).

In 1985 is er bij dit programma een biografische bundel verschenen, samengesteld door Klaas Pit.
Deze bundel is nog verkrijgbaar bij het Bureau Studium Generale te Utrecht.